

שְׁמַדְרָה

קובץ מחקרים, מקורות וידיעות
מטעם

המכון לחקר השפה, אוניברסיטת תל אביב

אוניברסיטת בר-אילן
המכון לחקר תפוצות ישראל
בזמן חדש
הספרייה

קשב

קובץ מחקרים מקורות וידיעות
מטעם

המכון לחקר השואה
אוניברסיטת בר-אילן

חוברת 1
טבת תשמ"ז, דצמבר 1985

עמוד **תוכן העניינים**

2	- "קשב"	דו מכם
	- כנס בינלאומי על "היהדות הדתית וההגות הדתית בשואה ולאחריה"	
3		
עיוון וחקיר		
5	- מגמות של איחודה ופילוג ביהדות האורתודוקסית בגרמניה בשנים 1935-1934	יהודיה בן-אברהם
15	- יהודנרטט בגיטו לוזאן	דו מכם
23	- תעפנות והכרחות צום בעולם החופשי בתקופת השואה	יהודית תידור-באומל
תעודות ועדות		
33	- שתי עדויות על הכנסיות בארץ-ישראל ותגובהן לדייעות על המשמות היהודי אירופה	
35	- תפילה מייחדת לombs הכהנים תש"ג (1942), האג (הולנד)	
36	- אישור להעתן תורה ולהעתן בראשית במנחת ברון-בלז'	
36	- תשרי תש"ה (1944)	
47	- מאמר סיקור על כינוס העזקה למען יהודי אירופה שלערך בירושלים ביום כ' בכסלו תש"ג (29.11.1942)	
דוחות מחקר		
39	- חנה עיז וזכירה דור-שב - "ההשפעה של הוראות השואה על האמפתאטייה של התלמידים עם ניצולי השואה ועם הסבל היהודי"	
41	- יוחהים הדתיים בשואה על פי ספרי הזיכרון לקהילות" פנינה מיזלייש	
עזר		
57	- ממצב לימודי השואה באוניברסיטאות ישראל - תשמ"ד, תשמ"ה	
מפעולות המכון		
63	- "המכון לחקר השואה"	
65	- המשתתפים בתוכנית	
I-XI		
חלק אנגלי		

המכון לחקר השואה ע"ש לייאונה ואנתוליך פינקלר

נתמך על ידי:

הקדדרא לחקר תולדות היהודי אירופה בתקופת השואה ע"ש פNELס ברנר,
הקדדרא לחקר ההבטחים הפסיכו-חברתיים של השואה ע"ש אליא וויל.

"קשב"

חקר תקופת השואה התפתח בשנים האחרונות במידה ניכרת. כתביית וסדרות מחקר אחדים משרתים את קהילתיו ההורכים והמתעניינים, ויש מקום לשאול מה מעאנן לחישוב פרטום, שגלוינו לראשונה מונה בזה לפני הקורא.

אוונירברסיטת בר-אילן כללה עוד בסוף שנות החמישים קורס אקדמי על תולדות עם ישראל בתקופת השואה; היא הייתה בכך החלוצה במסורת המוסדות להשכלה גבוהה בישראל. פרופ' מאיר דבורייצקי¹, שורה את נושא השואה באוניברסיטה במשך שנים ארוכות, עשה הרבה להזדהות של ניצולי שואה על-ידי תלמידים, ומורים כאחד. הוא יום פועלות שונות, בימי חנוכה פעולות ראיון נרחבות מחקר השואה התפתח באוניברסיטה רק בעשורים האחרונים, ובין היתר ראיון (י' בטבת). ברם, מוחמך בצעם במסגרת "המקון לחקירת יהדות הולנד" שבראשות פרופ' יוסף ולק, והשאר היה תליון ביזמותם על החוקרים השונים. רק בשנות ה-70 זכתה האוניברסיטה, הודות לתורומותיהם של נדבנים אחדים, לחקום מכון אינטרא-דיסציפלינרי לחקירת השואה.

עתה, במלאת שושנים לקוון של המכון, ולאחר שמעמדו התרבסס ופרופיקטים מחקרים אחדים הנעריכים במסגרתו זכו להשלמה או לביצוע תקין, מצאו לנכון להתחילה בפרסום עתי, מתרת הפרסומות כפולה: א' להביא לידי ביטוי את הפעולות המורכבות והארהרות בתהווינו הנעשה במגזר המכון לחקירת השואה בריטי, ובמסגרת אוניברסיטת בר-אילן בכלל; ו-ב' לשמש מוקד לתחום מחקר שעדי כה לא זכה למוקמו הראי בחקירת השואה הכללי, היחידות הדתית (במובנה הרחב ביותר) על בעיותיה.² עם שהיצבונו לעצמו מטרה כפולה זאת, איןគוננה לראותה במסגרת נוקשה; שנמה לתרום לפיתוח חקר השואה בכלל, ובמננו פתרווה אפוא גם לחוקרים מבחוץ ולכל מחקר ראי על דושאן וספריה.

"ממעמקים קראתיך ח' ה' שמעה בקהל, תהינה אוניך קשיבות, לkol תחונני" (תהילים ק, א-ב) – פסוק זה עדג עינינו בבראנו לבחור שום חולם לכתב העת, שכן הרישא של פסוק זה שימשה כבר פעמים אחדות בסרטות על השואה.³

המלצת קש"ב בראש תיבות מורה וגמציית לכותת ארוכה: "קובץ מחקרים, מקורות וידיעות מסעם המכון לחקירת השואה באוניברסיטת בר-אילן".

גלוון ראשון הוא צעד ראשון – ובכלל צעד ראשון יושב מן חוסר הוודאות לגבי המשך. נשייא האוניברסיטה, פרופ' עמנואל רקמן, כתב לנו לרجل הוצאה כתבה העת: תודענו ל佗רים הנכבדים שאפשר למסדרנו לעסוק במחקרים ובתלמידים שהם בוגדים קיום השואה נושא את שם, למור אברם ולגב' אותו שפיגל שהקימו קתדרה במכון לחקירת השואה, ולרב פנחס ברניר מונצאה ולסופר אלי ויל שפחו לו לנו להקים על שם פינקלר קתדראות נוספת, אנו, מctrפים בכל לב לדבורי הנשיא ומקודם שגם הציבור הרחב ימצא עין בפועלותינו, הגינוי משני כיוונים אלה הוא הבסיס להמשך פעילותו של המכון ולהמשך פרסום של "קשב" גם יחד.

1. חלק מההרצאות במסגרת ימי עיון אלה חמתקיימים גם לאחר פטירתו של פרופ' דבורייצקי, י"ל, פרטומו על-ידי האוניברסיטה בספר שהוקדש לזכרו: מ' אליאב (עורך), *עיונים בתקופת השואה, רומזינג תש"ט*.

2. ראה: ד' מכון, "המחקר על אורח חייו של הציבור הדתי תחת שלטון הנאצי", *ההיסטוריה והמורשת על תקופת השואה, הוצאת יד ושם, ירושלים תשמ"ו* (בדפוס).

3. למשל: הרב אפרים אשרי, *ש"ת ממעמקים*, ניו יורק 1949-1975.

כנס וורקיום בינלאומי על "היהדות הדתית וההגות הדתית בשואה ולאחריה"

חקר וידיות הדתית וההגות הדתית לא זכה עדין למקומו הראוי בחקר השואה. לפיכך החליט המכון לחקר השואה בשיתופו עם יד ושם - רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, לקייםכנס וורקיום ביליאמי בנושא זה.

הכנס יתקיים בימים ט-י"ב בסיוון תשמ"ו (16-19 ביוני 1986) וירצחו בו כ-40 חוקרים מהארץ ומהעולם. כלולות בו החטויות הבאות:

- א. בעיות יסוד במחקר
- ב. היחסות הדתית בגרמניה
- ג. חי ימים דתיים וחת חשלטון הנאצי
- ד. הרהוגה הדתית
- ה. התשובות והפעולות בעולם החופשי
- ו. שאריות הפליטה

ז. התמודדות דתית ובעיות אמונה בשואה ולאחריה.

המתעניינים בכנס והמעוניינים לקבל את התוכנית המלאה, שתפורסם בחודש לפני ערכיתנו, יכולים לכתוב למקום לפי הכתובת:

המכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52100.

יעון ומחקר

* מוגמות של איחוד ופילוג ביהדות האורתודוקסית בגרמניה בשנים 1934-1935 * יהודה בן-אברהם

א

בדברים המובאים להלן דנים אנו באירועים שהתרחשו בתקופה של חודשים מעטים בלבד - החודשים האחרונים של שנת 1934 והmonths הראשונים של שנת 1935⁽¹⁾. בתקופה זו החלו המשורר הנאצי בגרמניה את שנות קיומו השגיה והחל בשנותיו השלישית, השניהם הראשו של דרייה הדרגתית ועקבית של רגלי היהודים בגרמניה מחיי החבורה הגרמנית, מענג הכלכלה השונות, מחקר ומאמנות; ברבים מתחומים אלה הציגו יהודים גורמניים וככזו להם שם עולמי. עוד שנים לאחר תקופה זו, נראה עד סוף 1938, השלו יהודים שברבו את עצם שאין זו אלא תקופת בימים ועד ימינו ישבו לקדמותו והעם הגרמני ישיב לייחודי שברבו את מעמדם כאזרחים שווים לכל שאר האזרחים הגרמניים. אולם יחד עם זאת היה צריך לחיות ברווח כבר אזם המשטר הקים באותו הזמן גם אמר לשום קץ למעמד שהשיגו יהודים גרמניה עד אז.

ביום 29 במאפרץ 1933 הופיע בעיתונות היהודית כרוז קבר יהודים גורמניים "הניגיות הארצית של יהודים גרמניה" (*Die Reichsvertretung der deutschen Juden*). בכרז נאמר בין השאר: פוננס אנו לעם הגרמני, אשר הצדקה היה תמיד מגדתו התומכת העולונה: הטענה שגרמנים נתק לעמו וועת עמקות בכבודנו. למען האמת ולמען כבודנו, אנו מוחים תיגיגת נגד האשומות אלה. אנו מוחים באיזו נשיא הריך ובממשלה הריך שלא יאפשרו לקחת מאנטו את זכויותינו ואת אפרוריית הקיום במולדתנו הנמנית.

בסוף הכרז הבלתי הנציגות ש"טוטר" פעלעה בחתודותיו ועליתו [של העם הגרמני] הנה חוברנו תקושה, צוותנו ורצונו העז ביטור"⁽²⁾. כרוז זה לא היה הביטוי היחיד לאotta גישה. באוקטובר 1933 פנו ארגוני "האורותודוקסיה הבלתי" תליה⁽³⁾ לחתולר נ"זאייר לאיזו הריכס-אצ'לר, תז'ריך אריך ומפרט (7 עמודי דפוס) ומלא אפולוגטיקה. בס��ך נאמר כליל:

היהדות האורתודוקסית אינה רוצה לנוטש אמונה שאין מוטרחה של הממשלה הגרמנית להשמיד את היהודים הגרמנים. אף אם קיימת מוגמה לכך אצל תיידים, אין אנו מאמינים שהיא יכולה לאפשרת גורמיים ואצל ממשלה גרמנית. אולם אם אמת, אמן הקאנצלר, והממשלה הלאומית המונחת על ידו, אם הרהונגה הראשית של מפלגת הפעולים הגרמנית הנטיאלאטוציאלייסטי קבעתם לעצמכם באמות מטורה סופית את עיקת היהדות הגרמנית מקרוב העם הגרמני, אז נעדך שלא לשוגות עוד באשלות ולדעת את האמת חכירה.[...]

בקרב העם הגרמני ישתרכף היהודי הגרמני בשמה בעבודת בנינה של האומה הגרמנית ועשה ככל יכולתו לרשוש יידיים גם מוחץ לבבולות גרמניה. בהגשנו התואר זה לבחירות הצודקות, איזו הקאנצלר, הרינו מברקן, נציגי הארגונים התהווים מטהו, הדואגים מזהה עשות בשנים לצרכים של היהדות הגרמנית האורתודוקסית, שתינית לנו במחരה הדמנות לשיטה.⁽⁴⁾

האנצלאר ממשלתו לא הגיבו על פניה זו כלל - לא בכתב, לא בעל פה ולא בהזמנת נציגים לפגישה כלשה. לעומת זאת רבו בעיתונות היידיעות על חקיקה הצפוייה בקרוב בנושא האזרחות הגרמנית, ועל הנגdot חוקי הפליה ליהודים ובמה שלילת מעמדם כאזרחים הנחננים משינוי בפניה החוק ומהונגה שווה על ידי החוק. עתה לא השלו עוד את עצם ראשיה יהודים גורמניים באשר למוגמות המשטר; "חוק נירנברג" אשר נחקקו כבר בספטמבר 1935, השלים את המסתור למוגמה זו.

* המאמר היה חלק מחקר הנערך במסגרת המכון לחקר יהדות הגולה באוניברסיטת בר-אילן.

(1) אנו מסתמכים על דברים שהתפרסמו בדפוס בעיתונות ובכתבי עת של יהדות גרמניה, ועל מתבטים שככובו על ידי אישים בניינים ואחרים שבאותה יהדות. מכתבם אלה טרם פורסמו ומצויים בתיקי עזבותות של הרובנים במכון לחקר יהדות הגולה (להלן: מה"ג). רוב המכתבם כתובים בגרמנית ומוסרים כאן בתרגום.

(2) *Jüdische Rundschau*, 31.3.33. *Gemeindezeitung...* Württemberg 16.4.33. *Gemeindeblatt...* Leipzig, 30.3.33

(3) "האורותודוקסיה הבלתי הלוי" הייתה המסגרת של החדרדים בגרמניה שקיימה ארגונים וקהילות נפרדים לעצמה ואשר התנדדה לשיטותם עם גורמים יהודים כלילים או ציוניים.

(4) מה"ג תיק 162, מסמך 9; לתרומות שונות של חלק מהמסמך ראה: השואה בתיעוד (בעריכת י. ארד, י. גוטמן ויא. מרגלית), המאתת "יד ושם", ירושלים תש"ח, עמ' 59-62.

לאור האמור לעיל חשוב היה להתלבך ולפעול יחד לשם התגננות, ככל שהיא אפשרית, ולשם הצלה נרדפים במקומות שהיה נחוצה. כבר אז רכש מספר הנכלאים במננות ריכוז, אחדים מהם ניספו, ואחרים נאלצו להמלט מהר ככל האפשר לאחר החלטה של מנהנות ריכוז. אחדים מהם ניספו, עד ב-31 בנובמבר 1932 התלכו הארגונים בוגמוניה ויסדו "עיגות ארצית" כוללת המכונה וה"רייכספרטנסונג" (Reichsvertretung). המכינה לא הייתה פעילה בתחליתה, אך מיד לאחר הקמתה מושלו הרשות הראשתית של האסלאם, שהייתה עדין ממשלה קואליציונית בה היו הנאצים מייעוט, כיiso מפוזרת ומדרום גרמניה, שגורשה ב-12 בפברואר 1933, נבחרה הנהלה של חמשה איסיים מרכיבים, צוינו מועט נבחר להיות נשאה של הנציגות. הארגון לא נקרא עוד "עיגות ארכיזיט" כי מושום שלשלן את השתפות עם יהודים שאים שומר מוצאות קפדיינים. אלם לדעתם, אם שעת החרים ממייבת זאת, על היחסות החדרת לחתמך על כוח הגז羞 שלה במסורת הכללית. הדיווים והמו"ם בין הצדדים נמשכו זמן רב, ועוד באפריל 1934 מוצאים אנו התכתבות בעין זה בתיקי מכתביו של הרב ד"ר ע' מונק בברלין⁽⁵⁾.

אחד, אך כל רק חלק מהרבנים "נאמני תורתה". בקרוב מונה הרבניים האלה התנהל וכיוו ער וממושך על השאלת מוסרבים רבניים לאלה. מונתת השתפות באיגוד בו יושבים רבנים אשר על פי ראותו יאמני התורה" אים רבניים כללו לכל חיתוך מנהיגים וחנינאים. ויכוח זה הביא לידי פילוג במחנה הרבני האורתודוקסי בין שני ארגון הרבניים המסורתית נאוני לארכיזיט לארכון התורה - Traditionell-gesetzestreuer Rabbinerverband (Orthodoxer Rabbinerverband) שלכל אפשרות כו' מכל וכל, מערצת היחסים האורתודוקסים - ואילו השwi (איגוד הרבניים האורתודוקסים) הרבניים ה"מסורת", הרב ד"ר יעקב הורוביץ מפרנקפורט דמיין⁽⁶⁾, היה גם סגן יו"ש ראש נאשי שללו מכל את האפשרות להשתקד לאיגוד "הארון" הי' חבריהם ובאים אגושים המכנים מונתת ייחד עם רבנים ליברליים. הגשה השוללת שתפתח של רבנים אורתודוקסים עם ליברלים מונתת עצמה מונתת מבט אורתודוקסית; אך במדינה שללונת מוכרים באלה נאשי הרים קהילת בעיל מעמד שווה הדברים אים פושטום. ואכן, חברים מנאמני ההלכה טענו שהשתפותם באיגוד הכללי תמנע התדרדרות הדעת ווותנית יתרה של יהדותם עשויה למונע פגעות חמורות בהתקפותם היהדות הגרמניות, ואולי אף בסיס להшиб נאים אובידים לתורה ולמצוות.

חויכחים בין הזרמים הדתיים השוניים ובפרט הפלמוס בקרב היהדות הנאמנה לדלקה בוגמוניה בנושא פרשה מאה או ערבות לכל מזה, יכול להיות רצוי להלכה בוגמוניה היטר לשפטו הועודה היהדות הגרמניות עד ינואר 1933. אולם, עם עלייה שקס משטר אשר שנתה היהודים הינה עקרו יסוד בתרתו, קו אידיאולוגי רשמי וסוד בחיקת התרבות ומוכנות היהדות הגרמניות דרכה לעמדות מגן, וחקק נכבד מושאלות ומחילוק הדעות יותר ויותר, וביעי רבים ב眦יה היהוד-גרמני נראתה כעניין שאין עוד להתעלם ממנו ושיש להעמידו במעטת השיבות עליונה, בקרב הנהגת האורתודוקסיה רבים לא הבינו שיש לשים קץ דברים אלה באים להPEAR את המכב ב"רייך" הגרמני בכלל, אך אין הם מזדיינים בהכרח לגבי כל אחרת מהمدنות הגרמניות שביריך הוגמוני. למשל, הסעיף שאפשר פרשה מקהילות וקיים קהילות נפרדו, שהיה קיים בפרוסיה, בסיסו ובעוד ארץ, בסיסו ונתקף בבוואריה. בארץ אקליטות זאת היה שיתוף פעולה של כל היהודים. אם פרש יהוד מקהילתו, לא יכול היה עוד להחשב יהוד, במינין ועדם גודלות היה מסתיר ניכר של יהודים ליברלים, אך הקהילות הקטנות היו בדרך כלל אורתודוקסיות. בערים שבנן היהילה "אחיידה", קיימו האורתודוקסים באופן בלתי רשמי ובתוך הקהילה המקפת כען קהילת פרטו שנדנארו "עדת יהוד אאל". גם ארגון הרבניים הבווארי, "יעידת הרבניים הבווארי", היה משותף ובראשו שבו ד"ר מקס פרוינטל הליברלי מינרנברג וד"ר שלמה שטיין האורתודוקס ביחסו. באופן זה נוצרה מזיאות מסוימת ביהדות חבר ביאיגוד הכללי של רבני גרמניה. עובדה מתמיהה זו מובנת, כמובן, רק על רקע המזיאות של בואריה.

(5) הרב ד"ר עזריאל מונק נולד באלטונה. תחילתו כיהן כרב בקניגסברג, ואחרי כן (מאז 1900) כרב קהילת "עדת ישראל" בברלין. היה חבר הנהלת "האגוד החופשי לעניין היהדות", כהרשות הנטול מהמודינות הגרמניות שביריך הוגמוני. בסיום מלחמת העולם הראשונה, בסוף מאי ח' בירושלים.

(6) הרב ד"ר יעקב הורוביץ היה בנו של הרב ד"ר מרכוס הורוביץ שהיה רב בפרנקפורט דמיין. גם הוא כיהן כרב קהילה באוטה העי, יחד עם הרב ד"ר יעקב הופמן. ד"ר הורוביץ נפטר מאוחר על ידי הנאצים, נכלא במחנה ריכוז ונענה קשות עד שהתעורר לו חושיו והוא נפטר בהורלן שנה אחרי שחררו (1939). אליו היה עורך דין ידוע שיצא את האנתרופיסים של איגוד הרבניים המסורת" והיהדות האורתודוקסית בכלל.

(7) ד"ר פרוינטל היה מראשי הליבורלים הגרמניים וחוקר ההיסטוריה. נפטר ב-28.3.1938.

הויכוח על פרישה, שיתוף ופעילות נפרצת היה כאמור וכוח ישן ויסודות הברור האידיאולוגי הונחו זה זמן. אך ככל זאת חשו אישים שונים שיש המשיך ולהעניק את הברור האידיאולוגי באותם נושאים אפלו בתקופה קשה של ראשית ימי המשטר הנאצי.

בשנים 1931 עד 1933 פרסם כתוב העת החרדי "יחלט בז" את ספרו החולך ונכתב של ד"ר יצחק ברויאר "הכוורי החדש"⁽⁸⁾ בהמשכים. בספר תאר ברויאר יזרוי צער מتبולל המתעורר לחפש מקורותיו ביהדות לנוכח המציגות המדינית בחיה היהודים. באמצעות הספר הפלמס המחבר עם ריבוי האידיאולוגים שבמחנה הליברלי, ואף עם אלה שבמחנה החרדי - שומר מצות מחייבי הקהילות המאוזדות, ציונים דתיים ואחרים. לדעת ד"ר ברויאר היה הקן הבלתי נוכננו, העקביו והאנמן למסורת התורה, זה של האורתודוקסיה הבלתי תליה, המקומות קהילות נרדות ושוללת ציונות מדינית.

אבל היי שינו מעט את דעתם לאחר עליית הנאצים לשלטון. בגילוון הראשון של העיתון "דר איזראלי" (*Der Israelit*) בשנת 1935 ניתנה סקירה על כנס הרבנים בליפציג שנערך באותה הימים. בסקירה צוטטו דבריו של הרב ד"ר יוסף קרליבך (הרוב הראשי של אלטנה)⁽⁹⁾, שאמר: "עובד מורה אחת מאפילה על כל היהיגים האידיאולוגיים של הלאזות הנאנמה לתורה במאה השניות האחרונות: מאבק האחים בקרב האורתודוקסיה"⁽¹⁰⁾; ואיטה הרוח הרב ד"ר יצחק אונא⁽¹¹⁾ מנהיים שדבר בכנס על "מצב היהדות שומרת תורה בגרמניה"⁽¹²⁾.

עד לפני הכנס דיעות יעקב אונא, נשא "אגודת ישראל" העולמית ומראיי היהדות החדרית בוגרוניה בכלל ובקהלת פרנקפורט דמיין בפרט, לרבות ד"ר משה שלזינגר⁽¹³⁾ בהבלרטארט, על פגישה שנערכה באמצاع אוקטובר 1934 בין ד"ר ברויאר והרב ד"ר מונק. לפי דוח זה התגנד ד"ר ברויאר בתוקף לקיים אסיפות מושתפות עם אנשי האורתודוקסיה הקהילתית או עם בני המזרח. הוא, ברויאר, נימק עמדתו בין השאר בטיעונים הבאים:

ד) מוקודת המבבל של "האגודה" לא תוכל "האגודה" הגמנית להרשות לעצמה הליכה מסוותה עם המזרחי בגרמניה בגין עמדות הוועד המרכז המונגע לכך בחלטיות, במועד לנוכח העובדה שהמזרחי הגומני עומד הרחק בתוך השמאלה. על כל פנים, במקורה של שותפות יתבלט המזרחי גורנו, היה והואורתודוקסיה הקהילתית⁽¹⁴⁾ ממלאת הרב ד"ר הופמן⁽¹⁵⁾ מפרנקפורט [איש המזרחי] תפקיד מוניטומי מוקודת מבט רוחנית.

ה) לאור התנאים שבפליטקה הקהילתית לא ניתן בשום פנים ואופן שיתוף פעולה בין הרבנים, והוצאתה של פרנקפורט בכלל ובניה האורתודוקסיות של הקהילה הגדולה תפארה באופן בלתי נียม ביותר חוץ וחוץ כלפי פנים[...].

(8) ד"ר יצחק ברויאר היה בן של ד"ר שלמה ברויאר, רב הקהילה הפורשת "עדת שرون" בפרנקפורט דמיין, ואחיו של ד"ר רפאל ברויאר, רבה של אשפנבורג שבבוואריה. היה משפטן והוגה הדעות הווובי של אגודה ישראל" העולמית שבביחד של אשפנבורג סנסן בגרמניה. בשנת 1935 עלה לארא, והשתקע בירושלים והמשיך ל"זב את אגודה ישראל כדובר עד פטירתו (1946). הוא ביקר עוד *I. Breuer. Der neue Kusari, Frankfurt a.M.. 1934.*

(9) ד"ר יוסף קרליבך, יליד ליבק ובעל דוקטורט במתמטיקה, שימש במשך שנים (1905-1907-1910) מורה בבייהס "למל" בירושלים. חזר לרמניה וכיהן כמורה ומנהל באלוונה ובהמברג. מהלך לפני כמחצית ורבעה לשנת 1936 עשה לטיפוח הוראת הלשון העברית בתכנית הספר. מ-1925 כיהן כרב ראשי באלוונה ובראשית 1936 קיבל עליו את משרת הרב הראשי בברית-הספר. במקומו ד"ר שפער המנוח. נשאר עם קהילתו עד סופה המר ונספה במרץ 1942 בגיוטו ריאלה.

(10) ד"ר איזראלי, גליון 4, 24.1.1935. 24.1.1935, גליון 4, 4.

(11) ד"ר יצחק אונא כיהן מראשית המאה העשרים כרב ה"קלוי" ואחר כך כרב העיר במנהיים. במשך שנים זיהה סגן ייר' ואחר כך ייר של "אגודת הרבנים המסורתי". פעל רבתות בנושאי השחיה, השתלמותם רבנים ומורים בגרמניה, התארגנות קהילתית (ארגון "אחדות") ועוד. ב-1935 עלה לירושלים וחיה בה עד פטירתו.

(12) ד"ר איזראלי, גליון 4, 24.1.1935; י"דישה רונדשא (*Jüdische Rundschau*). גליון 2, 4.1.1935.

(13) הרב ד"ר משה שלזינגר היה חבר בשני הארגונים הרבניים האורתודוקסיים ובמשך שנים עמד בראש הוועדה ההלכתית של "האגודת המסורתי". היה פעיל באיגוד הפרויסי של הקהילות החדריות שנקרה גם "איגוד הלברשטאזי". ד"ר שלזינגר חי בסוף ימי בארץ-ישראל (במקומת שוניס) ונפטר בכפר-אתא (היום קריית-אתא) ב-1946.

(14) האורתודוקסיה הקהילתית היא זו אשר לא פרשה לקהילות נרדות ונשאה בקהילות הגדלות. הויכוח בנושא "ערבות ישראל זה לא" בינה לבין האורתודוקסיה הפורשת ומתבדלת לא פסק מיום בו אפשר סעיף חוק בפרוסיה (ואחר כך גם במדינת אחרת בגרמניה) פרישה מקהילה מביל לפירוש מהיהדות. הויכוח לבש במהלך הזמן צורות שונות ואופי לשוני בעל חריפות משתנה.

(15) ד"ר יעקב יהודה הופמן, שותפו של ד"ר הרובץ כרב קהילה בפרנקפורט דמיין, היה מראש המזרחי בגרמניה ודבורה, והדמות הרבנית הבולטת ביותר במאגרתה. נתנו לו (ונגראי) גרש עליידי הנאצים מגומניה, ב-1938 הגיעו לאלה"ב וכיהן שם ברבנות, ואחר-כך עלה לארא ישראל וחיה בתל-אביב עד מותו ב-1956.

אשיות אני חשב שני מקו של ד"ר ברויאר תתקבלו כמצודים ברובם הן על ידי ד"ר ארמן והן על ידי הרבנים ד"ר קלין, ד"ר כהן וד"ר מרכזבך⁽¹⁶⁾. אין להניא איפוא שימצא רובם מען השיתוף המבוקש מהצד הנגיד⁽¹⁷⁾.

ד"ר שלזינגר הגיב על דיווח זה עד מהרה, וב-20.11.34 כתוב לד"ר מונק בברלין:

עקרונית מכך אני עכשו כעבור בניסיון לעשות עבודה משותפת כלשי עם האורתודוכסיה הקהילתית. אף אם מעוניינת האורתודוכסיה הקהילתית לשלהי עם להגביר כוחה על ידי מיזוג עם האורתודוכסיה [הבלטת] תלויה⁽¹⁸⁾ לשם הדיפה כוח המוץ של הליברלים הדתי, המשתדר הוים שוב ליטס ולחפי לברליז יוזדי פוזיטיבי, הרי גם מצד האורתודוכסיה מעול ורצוי לא לסלול רץ להתקשרות, אם אפשר הדבר, עם האורתודוכסיה הקהילתית, למען יוזקה של האורתודוכסיה. אז צורך, למשל, שהאורתודוכסיה תראה השחתה רב מהאורתודוכסיה הקהילתית בנסיבות ונסיבות ונסיבות ונסיבות רוכת רק מושם שאותו רב הוא מן האורתודוכסיה הקהילתית⁽¹⁹⁾.

בדברי של ד"ר שלזינגר מובלעתו היטב גישה מתונה יותר מזו של רבים מחבריו לארגון ולדעתו. אסמכות לכך נמצאת עוד להלן. גם במה שאמר על היהדות הליברלית היה לו על מה להסתמך:

בתוך היהדות הליברלית הייתה בהתאם הימים תיסיס רוחנית ייכרת, אשר הביבאה בשנת 1936 לפרסום "קווי יסוד" וודשים של הליברלים הדומים מאו"ד ל"קווי היסוד" הישנים משנת 1912⁽²⁰⁾. הללו גורמו אז לסייע יהדות בגרמניה. "קווי היסוד" דאז רצוי לקבוע עין קביעה נהוג ונוהל דתי בהדריות הליברליות בגרמניה. היהודים רבניים שומרני מכות פרסמו ביקורת רופפות עליהם ווענו בחירות. היהודים חדשניים מעתן 1936 היו כבר מזומנים בשלבי הכההDOI ווין, והמנגנים הליברלים התימרו להשיב בהם תשובה עדכנית לשאלות שהזמין רג'יסטר. היהודות הדתית לא יכולה להתעלם ממשמעות זו. הברירה התהה: התארגנות נפרדת והתעלמות מכל שעושים היריבים הליברליים, או מאבק בהם בתוך הקהילות כדי להציג כל האפשר יותר מוחידות המסתורית. חלק מהאורתודוכסיה טען, שיש להאבק בפונים ולהציג מוחסמים, וחילק טען: אין סיכוי להצלחה במאבק כזה ואני גם מוקם להציג יחד עם ערביים. אך ככל הוא מוואדים בדעתו, שהחיתרים של הליברלים הם חסרי ערך וכי יש להאבק בנק שרם גורמים. נראה ש"דו"ר שלזינגר היה מהמעטים שסבירו, שאמנים יש לקיים מטהגר מפרות ולדאוג "לעתומני", אך בכל זאת רצוי לשטר甫 פעולה עם כל שומרי מציאות, כדי למנוע את הנזק מושך ולא לסתות לטעאות מעשי הליברלים. לשם כך מוקן היה להתקשר גם עם שומרי מציאות שהשקבותיהם החברתיים והפוליטיים לא הסכימים כלל. כהוזש לאחר מכן נדרש הרוב מונק בברלין מחדש לעבויות המומ"ם בכתביו אל יעקב רוזנהיין:

בקרוב אנשי האורתודוכסיה הקהילתית מצוים גם אנשי מזרחי, ואני זה חשוב אם באחוזה גדול או זעיר, אין זו עבודה חדשה ללא היעלמותנו ממקומות זו בזיהויים בעבר. אך אם עתה יופיע המזרחי כשותף ממשי במיסדים של קבוצות ערבודה בדינאים בעבר. אין סיכוי להצלחה הפעולה כולה חוץ אחרת, ועליל להויסות: חוץ שיש לה תורה מפהוקים למשון. נכון הדבָר, שאנו ראים את העיקרון של המזרחי כן את זה של האורתודוכסיה הקהילתית כבלתי נכונים, כאסורים וכראויים שייחלו בהם. אלים, היגיאן בז העיקרון של המזרחי וזה של האורתודוכסיה הבלתי תלויה גוזל לאין ערוך מהניגוד שבינו לבין האורתודוכסיה הקהילתית. המזרחי פוגע ברעיוון התורה בלבו, עוקף את שורש ובכך מסכן את ישותו. מכאן שאין אנו יכולים להכיר במזרחי כפי שהוא, בהתאם את יסוד היהדות הנאמנה לתורה⁽²¹⁾.

הרוב מונק ראה בצל השפעה רבה מזוועה ביוזמות הדתית בגרמניה. במכتبו הופיע רעיון הקמת חוג המיעדר להגברת הפעולות להפצת רעוונות היהדות הדתית, לטפח מטרותיה ולהזק השפעתה. שיתופו של גורם אחד נאכז לתורה - לפי דעת הכותב - היה משליש (כמובן) את עצם כהו ופעלו של החוג ומצטצם את המטרה הנדרשה. המזרחי נראה לרוב מונק כגורם שבמהותו אינו נאמן לתורה. העתק ממכטיבו שלח הרוב מונק גם לאישים אחרים ובתוכם לגיסו ד"ר שלזינגר. כבר יומיים אחריו כ"מיהר ד"ר שלזינגר להגיב, וככתב לרוב מונק:

אני מסכים בהחלט לדעתך. שהניגוד בין עקרון המזרחי לאלה של האורתודוכסיה הבלתי

16) ד"ר ארמן, רופא שניים בפרנקפורט, היה מראשי האורתודוכסיה הבלתי תלויה וכייחן במוסדות המרכזיים של ארגוניה. ד"ר ארנולד אברהム קלין היה רבה של "עדת ישראל" בניינברג וראש ישבה שם; בסוף ימי חי בחיפה. ד"ר פנחס כהן, היה בתפקידו רבה של אנסבך בבוואריה ובתקופה הנדרשה על ידי מראשי אגודות ישראליות מרוכז במרחביה בונינה נפטר ב-1941 בירושלים. ד"ר יונה (ויליאס) מרכז היה רבה האורתודוכסי של מדינת הסן ומאניל ארגון הרבנים האורתודוכסי, עליה לא יצא נפטר בירישלים ב-1980.

17) דוח מיום 24.10.34, מחי"א, תיק 105 א, מסמך 37.

18) בלשונו של שלזינגר ואחרים (ראה גם לעיל במכtab שהוגש להיטלר) "אורחות דוכסיה" סתם היא האורתודוכסיה הבלתי-תלויה, ככלומר, האגונאיtin.

19) מחי"א, תיק 105 א, מסמך 42.

20) ובנוגע לכך ראה מאמרי למאבק הרבנות האורתודוכסית בגרמניה ברייפורמיים בשנות ה-20 וה-30 של המאה שלנו ספר יעקב לסלוי, תל-אביב 1985, עמ' 273-253.

21) מכתב מיום 23.12.34, מחי"א, תיק 105 א, מסמך 47.

תלויה גדול לאין ערוך מה שבנינוילו ואורתודוקסיה הקהילתית. אך במשמעות הנוספות איןנו יכול למלת בעקבותיך עד סוף. איןנו יכול לשול את התואר "יאמן לתורה" מادرם ועוד שהשאפו ובאורח חייו שומר על יסוד התורה, וכן מקובצת אגושים כזו או גאנון צאה. יש להזדמנות שלגביה והארוח חייו אכן קיים תורתה בחים נבע לפי מצועך אך ורק מושרש אחד, ככלור מן התורה, אך מוגעת לו יש לה, לדעתי, סבה היסטורית בעובודה שהוא קבוע חוקה בטען העצנות [...] על כן היה מי מטער אילו נכשל הנסיון להקים קבוצת עבודה בהיקף מצומצם כוונונך, עוד טרם התחליל, בגלל השאלת אם יש לראות את המזרחי הנוכחי ברכמיה כחלק מהIDADEות הנאמנה לתורה אם לאו.⁽²²⁾

על גישתו הגמישה יותר של הרב שלינגר והבנטו שהשתתגורות אינה רצiosa כיוון הגיב הרב מונק מיד, ב-27.12.34. הוא כתוב:

אילו במקורה דן זבור רק ברכז, הרי כמוך לא הייתה מוסס להכיר במזרחי ארונו אכן לתורה ומיסיק מזה את המשקנות העומדות כתע לדין לפני התכנית. [...] צירוף המזרחי פרשו שאנו מקרים בכך כי לא על פי הרצון בלבד אלא אף לעמלה, אידיאולוגיה זו היא תורה, ככלור מוגעה מן התורה או לפחות שאינה אסורה ויש להכר בה ולעהרך אותה בטור שכז. [...]. צר לי כי בקדמתה זאת אני יכול למלת בעקבותיך.⁽²³⁾

במקביל להתקנות פנימיות אחרות, כי יש להשלים את התורה בתקות: "התרגויות של המזרח"⁽²⁴⁾, לטענו מני מני המזרחי, כי דר צחק ברויאר מאמר חריף וחת התורת: "התרגויות בתהוותו של איש המזרחי - אף לא בחשבתו - מותמצעת...ההפרדה של הרמה מועם והריפורמה הינה העיר הר של היהודי הבודד, הצענות האער הרע של העם היהודי...".

כמובן הגינוי לדברים הללו היה היהודי הבודד, הצענות האער היה עמי הלו הסוציאליסטים. עמי הלו היה רדיקלם. לפיכך מסקנתנו היה, כי "צינות עם תפילין מסכנתה יותר מגנותם בעלי תפילין". וונל ממען סוד חישוב, שהיה בו לחישוב באופן ניכר את התהיפות, ובמקום ציונות אתם "מתישים את עצם עתה בהננה הארים לתורה במאבק חסר עיתד". מסקנתו הסופית: "ציונות אורתודוקסית הרי היא סתירה בזוז עצמה".

המאמר מבחר יפה את מדרשו של ד"ר מונק, אם אין מקרים במזרחי ארונו אכן לתורה למעשה, הרי אין לשפוף כויס בזוזה וטיפוח החדתו הנאמנה. מונק לא התבטה באוותה חריפות ברויאר, אך זה נבע אולי מחוודה שבעל דבורייה שליליגר המתו.

האשים הנאים מוחזקה שבעל דבורייה שליליגר המתו, צערו לפילוג ועל העדר שיתוף הפעולה. עד נראה בהמשך ד"ר יוסף קרביב הביע את העשיה על לדין שב בישיבת רבנים שנערכה ב-7.3.35. אך היה נזק רבנים לא סוכמו והשובפת לא קמה. לנחוז לבקש דריך לשיטוף פעולה לא דעכה גם לאחר מכן. בקרוב ציבור הרבני היה ריבים שמענו מכך ריכלי בדרכם מאלטונה (א) -

במושאי שבת אלצל אל ד"ר מילסקי... ואמר לי כללה היכוח על וחשי שני אינדיות הרבנים והותר רושם עמו, בצד אידורו לא נטיה לאויגוד את הלה ולהתמאג לגמור באגוננו. בכך ייחד הרבים האורתודוקסיה הייתה קיימת נטיה לבטל שתוכנו בערך כזו, שאיגוד הרבנים המסתורתיים, אמאנוי התורה ממילץ בפני חבריו לא להציגו לאיגוד הרבנים הכללי, או אינה צריכה קבעה תקונונית, גם לא החלום מחייבת, גם לא המלצה לכלאה שכבר הימים חבירים שם, כי אם המלצה לגבי מקרים עתידיים [...]. הריני מנגג לפניך הדעה זומילץ מואוד לקבל באה. לא תהאה באה בשום פנים ואופן פגעה בחברינו האחרים, אך יש בו צעד לאיחוד האורתודוקסיה שלפי דעתך הנ בועל חשיבות מכרעת בזמן זה. הריני מבקש על כן, אם נראה לך הדבר, לשוחח על התה סכמתם, מושרש[...].

בעיקר עם האזינים מפרנקפורט, שהם כנראה יתקשו ביוטר לתה הסכמתם, איג שמעו שאנו מתנדד לתה הסכמתם.⁽²⁵⁾ ד"ר אונא נהג כנראה מיד לפני עצמו של ד"ר קרביב והקשר עם רבני פרנקפורט. אmons לא מצאנו בתיקיו מכתב זה (ושמאן וחוץ בטלפון), אך שמו מכתב שנשלח אליו מפרנקפורט קבוע על ידי ד"ר יעקב הרובייך ושם נאמר שהצעתו של ד"ר מילסקי לא הייתה עבורה והצעה חדשה ומפתעה, כי היא הוגשה לו כבר פעם בנסיבות ורשר ורבן אונא עצמן. ד"ר הרובייך קבע חד-משמעות שהיענות להצעה תגרור באופן בלתי נמנע את פרישתו המיידית לא מההנהלה בלבד

(22) שם, תיק 105 א, מסמך 48

(23) שם, תיק 105 א, מסמך 49

(24) "Dic Tragik des Misrachi", ז"ר איזראלי, גליונות 40, 41, 42 ב-1934.

(25) ד"ר אברהム מילסקי היה רבה של הקהילה האורתודוקסית בקרלסרוהה שבמדינת באדן. באותו מណגה לא היתה אפשרות למיסחה ולקיים קהילה נפרדת והקהילות האורתודוקסיות היו כען. קהילות פוליטיות שבתוכן הקהילות הגדולות המקיימות מוסדות ושורות ממשן. ד"ר מילסקי עלה בשנות השולשים לאחר מכן ורשר ורבן אונא עצמן. ד"ר הרובייך קבע

(26) ד"ר ליאופולד ורשר כיהן כרב אורי בהומבורג שבמדינת הס. לשם בא מכונה קודמת בפוזנא. בהומבורג כיהן עד פטירתו ב-1935-אביב. 2.1.35, מז"ג, תיק 102 י, מסמך 66

ההיאוגון הכללי. הוא
לרבנים הילברליים
מחצטיפות אשיית ש
וד"ר מרצך חברו ר
אבל להה ציעו להו
ראה את הדברים ד"

לאחר מכתב ו
פי כן יש, לדע
את התכתבו
תאי שמלי
וגם ככלא שא

הרב הופמן סבר א
האורותודוקסי פירשו
ולאשים דודלים שר
האורותודוקסיה כגרו
על אי-חצטיפות לא'
פרנפפורט לא היו ב
עם האיגוד האורתוד
אותו הרגוע. כן דחה
וד"ר וייברג ת硕ק
עמם ובלא ידעת
"ירכוב על הסוס ה
נכונה"⁽⁴⁴⁾. ואכן, מאז
אין ספק שויכוח או
מכיוון שלא הגיעו ל
אלם אם כן ייוציאר
בלתי רלונטי.

ואכן, עד מהרה ה-
לנשמה. טרם הבני
יש מקום לדון על
המנע להתחדשות ו-
המקום הולואי בד
את השתייה בהימ-
לבעל סמכות גולה
נאמני התרה ברכ-
מורושים מודע מכ-
דיון מעשי של רבני
בראשית חדש מא
היה זה חמו
מוחות ההים
על השפעתו
שנים לנקי
בפרלמנטים

אלא מהיאוגון המסורתני בכלל, לדעתו. גרט השיטוף עם האיגוד האורתודוקסי באחרונה יותר
קשה משנהו ברכה. הרבה הורוביץ לא הסתפק בקביעת הדברים ולהלן אף הסברים. הוא
הסתמך על הרב ד"ר אלכסנדר אלטמן⁽²⁸⁾ מברלין שעזין בהרצאה שיש פגנית לטובה בקשר צערוי
הרבנים הילברליים ואפיו בקשר חלק מהמבוגרים יותר. אחרי זה הציג הכותב את השאלה
ההגינוי מה בעצם הבדל בין "יעידת הרבניים הבוואריים", המנוחת על-ידי הרב הילברלי ד"ר
פריזנט. ומשתייכים אליו, פרץ לבוטלאו⁽²⁹⁾, כל רבנים האורתודוקסים של בוואריה, כולל
קלין מנירנברג, לבני איגוד הילברלים הכללי של גרמניה. ד"ר הורוביץ הביע דעתו, שהרב קרלייבך
טועה אם הוא סבור שרבני פרנפפורט יחוור את העצתו של מיכלסקי, הרב ונשר כבר דזה
אותה בתקיפות! בתקשר זה עמדת הרבניים ד"ר הנובר מוויזבורג, ד"ר הופמן
ברסלאו וד"ר כ"ץ מהידנברג⁽³⁰⁾. ברור היה לו שמשה הפמן ואחרים כמוו דגשאו את מידת
השפעתם הרבהה של החוגים האורתודוקסים שבקשר כלל הילדרות הגרמניות, והוות להשתפות
באיגוד הרבניים הכללי.⁽³¹⁾

באותה תקיפות שבנה נדחתה הטעלה במכותב זה נדחתה אפשרות השיטוף גם מצד האיגוד
האורותודוקסי על ידי מרכז מודרנשטיין, כפי שנראה להלן. אך ראוי להזכיר עניינים אחדים
בכתב. ד"ר הורוביץ רמז לכ' שבעת הדיוונים בנושא "ההימום" בשתייה עם "דולוי המזרחי"
בגומנה⁽³²⁾. נראה, שהתוכנן לכך שבעת הדיוונים הרבי חיים עוזר ורוזנסקי מוויזבורג – פנו חבירי
הלא הם חשבו רבני מורה איזופה, בראשם הרב דוד קלייבך – עליהם שלא להסכים לכל הקלות
במצב. בכך מנעו אפשרות של שיקול עינייני, שכן מובן שאיש מ"גדולי המזרח" לא היה מוכן לדין
מעמיק כאשר בין חסובי הרבניים הגמניים עצם קיימות מחלוקת חריפה ווש המטרעים נגד כל
אפשרות של הקלה. לאזכור שמו של רבנית של שיקול ענייני, המכון שבסביבה היה רעד מיום
שלברלאו היה הוגזלה בקהילת הגרמניות "המאוחודת", ככלומר ראש הקהילה יחד עם ד"ר הופמן
אורותודוקסים וליברלים כאחד. הרב שעמד בראש הקהילה יחד עם ד"ר הופמן היה ד"ר הרמן
פוגלשטיין, לוחם תקיף וDOBר לענייני הילדרות הילדרות בגרמניה. ברור אפוא שעלודוו של הופמן
בעניינים עליהם עמד הורוביץ בכתבו היה רעד מיום.

דברים דומים לאמרו בכתב זה כתוב הרב ד"ר הורוביץ גם לד"ר קרלייבך. הוא ציין בפני שאנכם
אין לו התנגדות ליוזם, אך אין מוכן לקבל את הצעה נוכחות של.אנשי האיגוד האורתודוקסי.
אם תתקבל המלצה שלא להציג לאיגוד הרבניים הכללי כדי שיביתו עמדתו
ולעמדת אחרים שכמותו. הוא הדגיש לאיים, נהוג לאיים, אך אם יחולש הרובל דבר שנראה לו
בלתי נכו, ייאלץ להציג מסקנה בלתי נמנעת ולפירוש מההנחה והף מהאיגוד. לדעתו, הפרדה
מוחלטת בין בני נסיך נאמני תחרה" ולייבורדים היהיה מוסכמת והוא אינו מוכן לשאת באירועים למצב
זהה. הוא לא תמק איפוא במיזוג בתנאים הקיימים, שכן אין בו להרבה אחותות; להיפך, מיזוג כזה
יגרום למיריות בתוך המנהה באשר יתמי ורכבים כמשמעות פעה עמו עברה. המיזוג לא יהיה
שלם, כי הוא יגורם לפילוג בצד אחד של היוזם הגרמני ווינiker ימנן קרוב בניס אובדים למחנה
התורה, דבר נרואה לפילוג בצד השני של היוזם הגרמני וזה יותר מבערב⁽³³⁾.

אך בבדים הנמרצים הלו לא שם הוכחות. ד"ר מיכלסקי פניו ידו לד"ר אונא לאחר זמן קצר:
בשיחה בלתי מחייבת. אמר ד"ר וייברג יי⁽³⁴⁾ שגדורי המזרח חשבים את קיימים של שני
איגודים ובניהם כדבר שלא ניתן להסביר. את הדרישת שלא להציגו לאיגוד הרבניים הכללי
מצוא ווצדקת.

באותה מכתב ממשיך ד"ר מיכלסקי לצוטט את דבריו של ד"ר וייברג שאמר כי עצם הפרוד בינו
היראים ניתן להבינו רק אם קיימים הילוקי דעתם קוריוניים, וכך אלה נפטרו בבדק של משא
ומתן בלבד. היה ברור לי שמייסדי איגוד הרבניים המסורתיים לא נאלצו כל לנקוט עמדת בונאה
החברות באיגוד הכללי, באשר עוד לא היה קיים אז איגוד רבנים אורתודוקסי שיציג תביעה לפירוש

(28) אלכסנדר אלטמן כיהן אז כרב בברלין. אביו הרב ד"ר אдолף (אברהם) אלטמן היה רבה
הראשי של טרוי. והוים אלכסנדר אלטמן הינו פרופסור באוניברסיטה ברנדיס במסצ'וסטס,
ארה"ב.

(29) ד"ר ברסלאוואר היה הרב האורתודוקסי של פריס (לייד נירנברג) בבוואריה.

(30) ד"ר שמעון (זיגמוד) הנובר היה רב שטוטה וירצוברג בבוואריה במשך 18 שנה (עד 1938). אז יצא
לארכז-הבריות וב-1954 עלה לארץ-ישראל וחיה בחיפה עד מותו (1964). ד"ר משה הופמן היה
רב הקהילה בברסלאו (השלישית בגודלה בקהילות גרמניה הגדולה בקהילת "המאוחודת").
היה בנו של הרב פרופ' דוד הופמן, תרילה כיהן בראדז' שבאדן, כרך כרבע במאdon
שבצפון גרמניה, ולבסוף – בברסלאו (מאז 1921). הוא עלה לארץ-ישראל בסוף שנות השולשים
והיה עד סוף ימיו במתה-תקווה. ד"ר צ'ה היה רב בהידנברג شبילאייה יילית, ונרגע לרפסט
מאמרם בעיתונות הדתית והקהלתית בגרמניה.

(31) 18.1.35, מה"ג, TICK 102 י, מס' 69.

(32) נושא זה נדון בהרחבה במאמרי הנל (הערה 20), עמ' 273-254.

(33) 18.1.35, מה"ג, TICK 102 י, מס' 74.

(34) ד"ר יהיאל יעקוב וייברג היה מנהל המשמר לרבניים על-שם הילדיheimer בברלין. פעל רבות
בממשלה דוד של רבנים ובPsiikh הילדי. כן היה איש מרכז בקיים הקשרים בין רבני גרמניה
ו"גדולי המזרח" אך תפקידו קהילתי לא מילא. בסוף ימי חי בעיר מונטריי שבווייז. ספרי
ההלהקה שלו "ערזי אש", העיא לאור על ידי מוסך הרב קווק בשילום תשכ"א-תשכ"ט.

מהאיגוד הכללי. הוא הוסיף שהוא מציע הרכבת ועדת לבחינת שאלת המיזוג. לדעתו אפשר להבהיר לרבענים הליברליים שנציגות הארגון במושאים של כלכלן ומעמד יותר על חלופת המציגות אישית של בודדים. כמו כן המכlixir של רבנים ד"ר הופמן (מפרנקפורט), ד"ר ויינברג וד"ר מושבץ חברה הוועדה⁽³⁵⁾. בעיון הקמת הוועדה נ谈及 גם הרב ד"ר יוסף ולגומט מקיצינגן⁽³⁶⁾ אבל החלטה ציע להרחיב אותה יותר ועל כל פנים לא לנתק את הקשרים⁽³⁷⁾. באור שונה לחלווי ראה את הדברים ד"ר הופמן מפרנקפורט. הוא כתב לד"ר אונא כי

לאחר מכתב תשובה של ד"ר מיכלסקי נראה שתכנית מיזוג שני האיגודים נשלה. אף על פי כן יש, לדעתו, לתת תשובה פורמלית. הדבר נחוץ על מנת שלא יאמרו עבידי שהפסקנו את החתכנות מבלתי נתת לצד אחר כל תשובה. [...] אם עמדו האדונים מהצד הנדי על תנאי שלמו יתפרש באופן בלתי נמנע בחתכנותם של חבריהם נבדדים בארגונו, ובמיוחד גם ככלא שאינס עוד בתמיון, הרי علينו לדחות את המיזוג⁽³⁸⁾.

הרבי הופמן סבר איפוא כמו תחילה היה האיגוד של מהייבי המיזוג מצד האיגוד האורתודוקסי פירושה בקורות ויינוי לאותם תבורי הארגון שהשתיכו גם לארגון הרבני הכללי, ולאיסום דלילים שהלכו לעולמים, אשר הטיפו למצבם בtower היהדות הגרמנית והתנאנז לקיים האורתודוקסיה כגורם חיוני ונפרד. על כן טען שהנתני של האורתודוקסיה הבלטי-תל אביב להמליץ על אי-הצטרופת לאיגוד הכללי סתום את הגולן למשעה על אפשרות שאם לא מיזוג. רבינו פרנקפורט לא היו בודדים בדעתם. גם ד"ר רודנשטיין מומברג ראה "אמנים... בכנות באיחוד איגודנו עם האיגוד האורתודוקס". אך העשיס את הרבניים "אמני התורה" באחריות נציגים שררו עד אותו הרגע. כן דחה את הרכבת המוצע של הוועדה מכיוון שהר' מושבץ נראה לי חד-צדדי מושׂך ודר' ויינברג חסר קשר לשעלויות רבניtes מעשית בקהילת קלהו. במקומות הימי מציע אולי את ד"ר מיכלסקי ד"ר ולגומט מקיצינגן⁽³⁹⁾. הרב אונא סיכם את התשובות שנתקבלו להצעתו ד"ר מיכלסקי⁽⁴⁰⁾, ולאחר מכן חזר לנושא רק עוד ד"ר הורוביץ, הלה שמח לשמעו מפי ד"ר ויינברג שוחרר בו מהצעתו לתבוע מהנהלת האיגוד החורתודוקסלי לא ה策רף לרבני הכללי. הוא נימק את שני עמדתו בכך שנטבوروו לאו האינטיגוט של אנשי האיגוד האורתודוקס, שפכו על דעת עצם ובלא יזיעת עמיות אל "גדולי המארח" לשלוח בענייני השחיטה, ומוכן שלא יתכן שהם יירכבו על הסוס הכספי שלהם. בכך חוכם שהחאת העניינים על-ידי ד"ר מיכלסקי לא הייתה כוכובה⁽⁴¹⁾. ואכן, מאז סוף פברואר 1935 אין שוםים עוד על זיהומו של ד"ר מיכלסקי.

אין ספק שוכוח זה ציין משביר עמוק בעמיק באיגוד ובקרב הרבניים שומרו התורה בגרמאניה בכלל. אך מכיוון שלא הגיעו לכל החלטה ולא מצאו פתרון, צפוי היה שהפליטים יתחדש, ואולי יתרחקו, אלא אם כן ייווצר מצב חדש כתוצאה ממשיעיו השלטונו הגרמני העי. שינה את ההחלטה כולם לבלוו רלוונטי.

ה.

ואכן, עד מורה התאחדות הוויוותה. בשנים 1935-1934 עדיין נשאר ליהודי גרמניה מעט אוויר נשימה. טרם הבינו אז, שהדרך מוליכה לקריאת "פטרון סופי של שאלת היהודים", וудין שברו שיש מקום לדון על איחוד או להחליש על המשך המאבקים בנסיבות נפרדים. המשמעות להתחדשות הפליטים בא כראוי מטעם המנהנה הליברלי כשבועית השחיטה שוב מופסת את המקום המרכזי בדיזון⁽⁴²⁾. הרבי הליברלי ד"ר מקס דינמו מאופנץ החליט ב"פסק הלכה" להטייר את השחיטה בהרים כשרה ועמיתו הליברלי ברסלואן, ד"ר רמן פולשטיין, שנשבב בעקב סמכות גודלה, תמן בהכרעה זו נתנו לה פרטס⁽⁴³⁾. אורים אלה העלו את חמותם של הרבניים נאמני תורתם בגרמניה, כי ראו בה מבן הכרעה בלתי מושגנת. בתרומות אחרים ודאי לא היו מתרגשים מWOOD ממעשי הליברלים מושם העדר השפעתם של אלה על ההחלטה שומרות ההלכה, אך "היתר" בענייני שחיטה העמיד בסכנה את כל מערכת הנסיבות בגרמניה ושם למעשה קץ להמשך דיון מעשי של רבני המסתכנים בענייני השחיטה.

בראשית חודש Mai 1935 כתב ד"ר עמנק מברלין לד"ר מיכלסקי:

היה זה חמוץ למדי אילו נתקבלה החלטת הרבניים בנוסחה: על פי ההשכמה הדתית הליברלית מותר היהימן[...]. מי יעצם עניין ווינו מלהדמתו לעצמו את השפעת הדבר מי לא חשב על השפעתו בצד הלא-יהודי מי יכול להתעלם מכך שיהודים עוניים בארץ-חוץ מקרים זה ושניים לנקיות عمודה כזו. בקשר יהדות גרמניה כדי להתבסס עליה ולפתוח באנבאך בפרלמנטים ובממשלה במקומות פולזקי מילא את מקומו מכאל⁽⁴⁴⁾.

(35) מה"ג, תיק 102 י, מסמך 76; ה' משפטים צ"ה [31.1.35-].

(36) ד"ר יוסף ולגומט היה רב אזרוי בקיצינגן. בהעדר הרב יוסף קרליבך מילא את מקומו מכאל הארגון. הוא נפטר בקיצינגן ב-1935.

(37) מכתב מיום 15.2.35, מה"ג, תיק 102 י, מסמך 80.

(38) מכתב מיום 15.2.35, מה"ג, תיק 102 י, מסמך 81.

(39) מכתב מיום 16.2.35 לד"ר אונא, שם, תיק 102 י, מסמך 82.

(40) מכתב מיום 18.2.35, שם, תיק 102 י, מסמך 83.

(41) מכתב מיום 26.2.35, שם, תיק 102 י, מסמך 87.

(42) ועל כך ראה במאמרי המציגין לעיל (הערה 20) על המאבק עם הליברלים.

(43) "היתר" של ד"ר פולשטיין פורסם על-ידי, במאמרי הnal (הערה 20).

רבנים ליברליים, תביא לכך שבתים יהודים רבים שאינם איגדים יעדו בסכנת הפקה? הש לן, לרבניים, יכולות לשפטך, או יותר נכון לא לפועל? כאשר אישים חרבניים חרבניים אבעיר או ערבית ומי הורובץ החלייט בשערו, תוך מאבק פנימי קשה, להשתתף ביסוד ארגון הרבניים הכללי, הרי נעשה הדבר על בסיס הסכמה מפוארת שעיניים דתיים מוחבקים לא יועל לדין בארגון הרבניים. אך משלא שומר קו היסוד של אבות ארגון הרבניים, וככל שהרבו לסתות ממנה, עלתה וקורת החברים הליברליים במעטם חרבניים, ובכך שותפות ידידינו - שלא מרצונם - באשמה למידת החכירה שוכן לה אפללו רבני-קיי-היסודות הליברליים" בעניינים רבניים, הן מצד התשלtones והותques לא-יהודים ואגון הרבניים ככל האוכלוסייה היהודית. נשארות לנו שתי דרכים. או הותר עיליה היא שאגון הרבניים ככל יצחרר ח-משמעית ובתווך: 1) שהחיכום אמור מן הדין. 2) שרבנים ליברליים אינם מושמכים ועוד פחות מכך שシリים להכריע בדרישות הלקתיות, היוות שהם מוחשים את התקופות הנוצחי של הحلة. הדרך השני, אם לא תוגשם הצעעה הראשונה, תהית, פרישה כוואגון המסורתי של כל החשבים באזתו הכיון, עד כמה שהדבר יcabב.⁴⁴

דר' מיכלסקי הודיע לד"ר אונא בכתביו לויאי⁴⁵ על פרישתו אלא אם כן יתכנס האיגוד ויחליט לפי רוח העצמו הרראשונה של ד"ר מונק. בולט הדבר כי בעוד אצל ד"ר מונק העיקר הוא העניין שלעצמם, ולפי אמת מידת זו ניתן לבדוק את הדרורים, הדר' ד"ר מיכלסקי הדגיש ככל את הפרישה ואת האפשרות למונעה בתנאי של קבלת החלטה מתאימה. בכך צ'ז' שוב הנושא ישן: אין להיות חבר בארגון שאינו אסור עם מוכ"ל ארגונו, הדר' קרליבך. זה כתוב לד"ר מונק, כדרכו במגמה כוואגון המסורתי כתוב לעמינו הברלוי:

ההחלטה עליה הדרעת כולה להביא לידי משבר תמורה בהידות הנאמנה לתורה בגרמניה[...]. לא ודעתו על מעשיהם של דינמן כי אני קורא גורע של עיתונים [...] אף אם עוברים בשתקה על תמרון זה של דינמן, שאינו חפק טוב לרע, אין כל סיבה להילוקי דעתם בארגון הרבניים שלו[...]. במצוון או בשיקול לפרש מאיגוד הרבניים המסורתית נאמני התרבות ברמניה נתנו לשותה את החד של תביעת איגוד הרבניים האורתודוקסים מומעלת במקביל - להיפרד מלאה שם תברי איגוד הרבניים הכללי, לדעתו מזויה החשיבות המוסרית של איגוד הרבניים שלנו בכך שהוא יכול את כל שומרו התורה וכן מייצג את המשקל הכלול של קומנות הרבניים הנאמנים בשאלות העיקריות הגדלות. אם מעלה בראשו של מושך כמיילס נאמני התרבות יהיה תלי חבר האיים של פרישתם של אשיים כמו, כמיילסקי וכקלין מנירנברג, הרי התוצאה תהיה, לדעתו, נזק חמור למשקל האורתודוקסיה, חזועם בלבד בכיוון הכי.

במשך ובריו יין הרב קרליבך שהופמן (פרנקפורט) ואחרים כתווו לא יפרשו מהאיגוד הכללי. בהמשך בעצמו נסיוו כלשהו להביא לידי החלטה שיש בה המלצה שלא להצוף לאיגוד הכללי בעתיד - אך נסיוו זה לא רק כשל, אלא אף העלה סכנת פרישה מהצד שכגד. ואף על פי כן לא תוכל בשום פנים לשלול מהופמן את יהותו שיק' לאורתודוקסיה או להאמין שאי פעם יאבذ את ערכו רב אורתודוקס בגרמניה[...]. דוקא אוטם וחוגים של רבני האורתודוקסיה הקתולית הקרייב'ן גורבנות גולדלים בשאלת היהודים. הם חשו את הסיכון על רופום, באופן שוני למגורי מאשר אנחנו, עדמו באופן אחר למגרי תחת לחץ של הקהיל, וקהילות והנחותיהם[...]. ומה תחיה המשקנית אם הם יוכלו לדבר באסיפותינו בלבד הקבוצה הנגידית? ודאי יישטו את רוב הרבניים לצידם, ומבליל שיינטן היתר מפורש יישנו אפשרות של שיטתה להולמים ולזוקקים וכיוצא בהם באיזו צורה שהיא. כך ישיג אומו אזוע של האחדות במעמד הרבניים הגומניים מועצה הפה מזו רוחצת לחסיג בפישתן.

הרini מבקש מאוד לחזור בך מהחליטה שיש בכל מחדך חין.⁴⁶

על נcoma הבן הרב קרליבך שירט עניין מסוים כלשהו, פועלם כאן תחושות ולהחצים. החלטם הילל נבע מתחושה שלא רצוז בקשרים עם אותם אנשים המדברים בשם יהדות אדישות או שעדר רצון להאבך: דברים כגון אלה תואמים את אישיותו. לקרה במאמרי שכטב עוד בדורו הינו משתמש ברבנות ובבודאי מאי החל לכחן כרב (כמו בפולמוס ננד' קיי והסז' הילברליים, במאמרו "ברכה אחריה"⁴⁷ וועוד) ותגלת איש הלוות על דעתו ומען העניין המשותף לציבור הדתי. בכתבו לד"ר מונק מתבלט אפוא כשור אבחנות בין עיקר לטפל: לא במשמעות מסוימים העתיק, אלא בנווג בכלל; החשיבות איננה בתגובה מסוימת אלא בעקרון חיים המחייב עמידה איננה וחוזת מולדת במקומות (שםבין שורות מכתבי משתתקת בין כוונת הרב מאלטונה, ווונן כדי פולמוס "עריקה"). לא ייפלא איפוא, שאיש רוח כדר' מונק הבן את כוונת הרב מאלטונה, ווונן כדי פולמוס עם והצדקה עמדתו שלו, ניכרת בכל זאת כעין נסיגה:

וכך חשב הרב מונק:
אין בדעתו לומר, שהשkeitך על המכב היה היכונה[...]. נקודת המוצא של היהת הקבלה

(44) מכתב מיום 3.5.35; העתקן נשלח על ידי ד"ר מיכלסקי לר' אונא, מהי"ג, תיק 102 י, מסמך 102.

(45) בכתב יד, ללא תאריך, מהי"ג, תיק 102 י, מסמך 103.

(46) מכתב מיום 13.5.35, שם, תיק 102 י, מסמך 108.

(47) פורסם ב-דר איזראלי, ש. 30.7.36. עמדתי על עניין זה במאמרי הנזכר בחערה .20

בשתייה של ארוע באספה ארגון הרבנים הליברליים, שחרר לדיוקה הציבור עוד בטרם פורסם בעיתון של "אגודת המרכז" (48). שינוי מצב זה של שתיקה - זה הדבר אשר

ביקשתי, וудין לא חל בכך شيء אווני מבהיל, שאיש כיסף כרלבך כמעט מערכו של המעשה של דינמן ורואה בו תקומו. זאת אף החבש על פועלתו של פולשטיין, שעד היום לא נחתה בברסלאו. כיצד תוכל לשוב לבב כל שהמעשה "אינו הוכן טוב לרע"? כיצד תוכל אף לקבוע שאלו עברו על האגיטציה של דינמן בשתייה לא הייתה כל סיבה (?) לחיקוי דעתם בקרבת איגוד הרוי תחום של ממש עורה בינו לבין זה [...]. לא היה איגוד איגוד אלא השתייכתי הוא העשורות

מאותדים אלו בתבוטל, מוליכו אותו מונך איגוד אליו השתייכתי הוא העשורות

ההנלה מודעת לארכיותא (49). מושב הקבוצה תהיה אם העתיק ד"ר מילסקי את הדגש העיקרי לדרך השניה, לפירשה, ואם התיחס ד"ר קרביבן הנהלה התכנסה כעבור שבוע לדון בבעיה. מצד אחד רוץ על חבריה כל أيام הפרישה של רבנים, מילסקי ואולי קלין (מיירנברג), מצד שני דען שאנשים כהופמן והורבץ מהקהל הגדולה בפרנקפורט ואלי אחרים כמוותם לא סכימים לעוזב את האגודה הכלכלית עלולמים לפרוש מאיגודם דינמן ובעקבותיו של פולשטיין מסוכנים מהרבה בחינות: לקיים של שיחתו כשרה אף מעבר לגבולות רמניה; לעצם קיום בית כשר בגרמניה; לקיים מעמד אחר במוסד המדעי, אל כן הכרעתה הרבניים הייתה צריכה להיות עקרונית מאוד וזה עם זאת היה מאד, בלבד תערער את קיומו בפרוטוקול. מאותה ישבה כתוב כך:

סדר הים כלל קודם כל את שאלת השחיטה. בכלל מקרה שאירוע הוודגש, שאין כל אחד רשאי להחליט על דעת עצמו, העושה כן מסכן את היהדות בפילוג חדש. על כן אין לנו יותר מזמן עם בעלי הסמכות ההלכתיות הנפרדות ורביניה. לעומת זאת, תומך מאמין בראון של נאמנים להוראה. והוא ישמור באננות ללא סייג על המורשת שהניאלו לו אבותינו (50) והוא יישלח לא נסתיים (51) אך הבעה ירצה מדרגת חשיבותה הראשונה, ובמקומה החלו עלות בעיות אחרות.

ראינו בפועל שהתנהל בקרבת האורתודוקסיה בגרמניה שלושה נושא: דין שמהם שניים נבעו מבעיה משותפת אחת. הנושא הראשון, האם יכולת האורתודוקסיה הבלתי-תלויה להרשות לעצמה לפעול יחד עם ה"מורחה", אשר לדעתה ספק הוא אם אפשר לקרווא ולמשתיכים אליו "ארונו של נאמנים להוראה". הוא בקרבת האורתודוקסיה הכהילית ואיגוד הרבנים המסוריים אלו שדעתם לא היהת רוחקה מזו של האורתודוקסיה הנפרדת ורביניה. לעומת זאת, איש ד"ר יעקב הופמן בפרנקפורט דמיין, מעצב דרכם של הקהילתיות ומגדולי רבדינה של גרמניה, היה גם מראשי המזרחי, ולא ניתן לשולל מהם את מעמדו כרב פינאי מנייני תורה. אך באורתודוקסיה הבלתי-תלויה היו מנהיגים כריב פינאי מנייני תורה. אך האורתודוקסיה החקילית בפרנקפורט, אכן חששו היה מזקם צפוה זוויקא מעד רבנן הי שבני רבייה של הקהילה הגדולה בפרנקפורט דמיין. עין מעמיק יותר במקורות מעלה את המשhabה, שמקור הפולמוס היה נזע בזיהה ובתולזותיה של הקהילה הנפרדת בתשע-עשירה. בעקבות הדיווח הראשון ראיונה בקהילות הפרשות מן הכלל (קהילות תבניות של בלדיות בהנחת הקהילתיות, ובכך אפשרו למיניהם מונחי תוצאות הפליג יתרו על קהילות נולדות; ופעעה זאת היא אשר גורמה לויכוח השיארתו וקיומו של זרם אורתודוקסי בתוך יוכה זה חותיר מושך עמוק של יהודים מעורעים בין תילקי היהודות הנאנמה לתורה דוקא בעיר פרנקפורט שהויה לא רק ראשית הפרישה אלא מרכז שוב ליהדות גרמניה בכל רמייזו של דין. בתחילת החתמודות בין שני חילקי היהדות הנאנמה לתורה מוכנותם בלא ספק למשקע זה. יהיטה קיימת הצינות הדתית. בהיותה תנעה פוליטית-חלילנית בעירה עררה התנוגות והתנגדות זרם זה בדמות המזרחי, בתוך הקהילות הגדלות ובקהילות הנפרדות אחד. אך משותג בשינויו ד"ר קרביבן, ד"ר יואל יעקובוביץ (האחרי לכשרות בקהילה ברלין, שהיגר אחר-כך לאנגליה).

(48) עטן "האגודה המרכזית של ארגונים גרמניים בני הדת היהודי".
(49) 22.5.35, מה"א, תיק 102 י, מס' 111.

(50) מכתב מיום 30.5.35, שפ, תיק 102 י, מס' 112. באותה ישבה גם הסfid ד"ר אונא את ד"ר ולגומט מקיציג, שהוא צד בכל הצדדים ופרט באותו הימים.

(51) לא נסירה הדעה רשותה בתום האסיפה, וудין התנהלה התכתובה על הוראה שכזאת בין ד"ר קרביבן, ד"ר יואל יעקובוביץ (האחרי לכשרות בקהילה ברלין, שהיגר אחר-כך לאנגליה) וד"ר אונא. אך אלה היו רק ספרי הדין.

מצא לו אחזיה בקהילות גם זרם של שומרי תורה ציונים. אף בין גדולי התורה באורתודוקסיה החרילית היו ציונים. העובדה שהקהילות הגדלות נתנו בתוכן מקום לציווית גרמה להתחזקות בפיננסופרט אש מראשי דבירה ונציגה של הציונות הדתית, הרוב חומרה, החrif הפער. על כן היה נזכר לומר שבושים עיר גורנית לא העמיך והחריף הסכסוך ויצר ניגודים חריגיים כבפיננסופרט דמיין.

אולם אי אפשר היה להעתלם מבעיות הצען. בימי שלטונו הנאצים עלתה בערים רבות בוגרניאה התביעה לאחיזות היהודי, למבקש משותף נגד הסכנות הארבות. גם פרנסקופרט יהודית לא יכול לעזום עיניה בפני מציאות התקופה, והוויכוח שטארכו מלמד על כך. אך מעבר לדין לא הגיעו, והפילוג שאר בעינו גם בימים של עבר חוקי נירנברג, הזעוע של השנים 1933-1935 לא היה עוד חייבת שנייה של נושא ויכוח היהינה - שאלת מיזוג ארוגני הרכנים לשם פעילות משותפת מול הליברלים היהודי המתוחזב, עוניו פישת חברי אחים (משי הארונגס) בגל חסיד רצון לשתיו מועלה עם שוני תורה הסבורו שיש מקום לשבת יחד עם יהודים ליברלים. לאורה שניגרומים אלה נראים נפרדים להלוטין, אולם בכל זאת הם היו חברה אחת. בשל הראשו הצע עלי ידי אחים מיאוג בתנאי שיווך כי שיטוף פעולה עם הליברלים פסול ואסור. בשלב השני נאמנו לא נוכל עוד לשבתם עם אלה שעדי הום לא קיבלו את העיקרון שישבה עם הליברלים פסולה ואסורה. הליברלים הינה הכרחית כדי למנוע התמוטטות רבת היקף של היהדות גרמניה; ב) משם שיישיבת המשותפת עם כבוד למניגים - חיים. ומתמים - אשר חשבו בעבר - וכן סבורים הים - שאסרו להיפרד מוחכל ולהתנכר לעובות הדודית של ישראל. בין מחייבי השיתוף והעבות הדודית היו אנשי שורשו שותפה דומה גם בתנועה הציונית. אך מתקשרים למשה כל שלוש הפלמוסים שנדרנו כא. לשאלת, האם תנאי הזמן אינם מחייבים תטלחות של מנהה האנמים לתורה בגרמניה היו כפי שראינו מי שהшибו הו. אך רק בתנאי שהיהדות החדרית המאוחדת תישאר נפרדת מכל הציבור היהודי, שהוא ברובו המכיר לעיברין, ואחרים השיבו: הן, האחדות נדרשת תמיד ובפרט לנוכח התנאים שהזמן גורם.

בפברואר 1936 שם השלטון קץ לוויכוח. המפקדה המרכזית של המשטרה הגרמנית שלחה חזר למשטרת הפליליות בארצות גרמניה ובו נאמר שמספר רבנים חתמו על קריאה לייסד "ארגן יהודים נאמני תורה בגרמניה" שמטתו ליצר מסגרת משותפת בלתי תלויה, לבניין מקום, ולדווח על כל התפתחות בעניין. הנימוק שכנין היה: הגבהת הגירה יהודית לא צממה מאה לא רק התערבות השלטון שמה קץ לוויכוח, רק יקשה על הפיקוח על היהודים.⁽⁵²⁾

מאוד ואישים מנהיגים אחרים כבר עזבו את גרמניה בראשית מוי השולטן הנאצי, חלקם מרציננו עלולות לא-ישראל או להגר סתם, חלקם בלחץ השלטונות הווינאים. הדמיות על מנת הפיעולות הרוחנית היהודית התמעטו בכלל ובקרבן. ואחרותם הועזב מהשרה הראשונה שבחותה השניה של שנות השלושים לא היו עוד אישים מוחשרה הראשונה שיתווכחו על אחד או פילוג. המכבש העז ששלטו הביא להപסקת הויכוח הפנימי. אמונה היהודת האורתודוקסית עוד התקיימה שנים אחדות, אך היא נאלמה.

היוּדְרָאַט בְּגִיטֹו לוֹדֶז'

דן מכמן

גיטו לוֹדֶז', ובוקר העומד בראשו במשמעות מרבית ימי קיומו - "אין היהודים" מרדכי חיים רומקובסקי, צו כבר לתיאורים ומורקרים לא מעטים⁽¹⁾ אף-על-פי-כן דומה, שמהקם ממחה עדין מתנו הלאה, שכן חומר תיעודי רב עדין מצפה טיפול⁽²⁾ לפיכך יש לראות את הדברים שלחן ניסיון לתروس זיתריאיה ווספת לתמונה המתחווה של קהילת לוֹדֶז' בתקופת אסונה.

קהילת לוֹדֶז' הייתה אחת הקהילות היהודיות הגדלות באירופה ערב השואה: בעת הפלישה הגרמנית (1.9.1939) היא מנתה כ-233,000 נפש, בשלוש מאוכלסויות העיר. אולם, מספר היהודים ה证实צט לאחר מכן, אך ב-1 בדצמבר 1941 עדיין מנתה מעל ל-163,000 יהודים בגטו, אף ברגע הקיום האחרון - בתחילת יוני 1944. הייתה קהילת לוֹדֶז' קהילת יהודית גוזלה בכל קנה מידה שהוב: בת 76,701 נפש⁽³⁾. ורומקובסקי היה אדם פעיל ובקף - ועל כןطبع חותמו על חקי הגיטו.

אי אפשר - לא זהה אפשר אז, בימי השלטון הנאצי - להתעלם מהם או להתייחס אליהם בביטול, משום שתי סיבות הללו היה רומקובסקי לאחת הדמויות המרכזיות הנזכרות תמיד בכל דין בסוגיית ההנאה היהודית בתקופת השואה. על-פי-רוב נכללו הוא בתבורת הי"דנראטים⁽⁴⁾ הריעם, במחיצתם של משה מרין משליח העלייה המילחסים לו את ההשראה הממושכת של הגיטו ודוד כהן מאסטרדים. אולם, יש מיליציא לוֹדֶז' המילחסים לו את ההשראה של הגיטו עד לקיץ 1944, זמן קצר לפני שחרור האזור בידי הסובייטים, אך כבר הראה ש קראקובסקי שאן להערכה זאת על מה שתסמן מן הצד הגרמני⁽⁵⁾ לאחרונה נעשה גם סרט דוקומנטרי שודע על רומקובסקי, המנסה להציגו באור חיובי למדי.

* המאמר מבוסע על הרצאה שנשאה ביום עיון שנערך מטעם "יד ושם" וארגון יוצאי לוֹדֶז' לציון שנה לחיסול גיטו לוֹדֶז', יד ושם, 2 בתשרי תשמ"ה/ 3 באוקטובר 1984.

(1) הספרות העיקרית היא זו:

ו' ומי אורבך, "מצבעם של שרויות הבריאות בגיטו לוֹדֶז'", קורות, כרך 2, חובר ג-ד' (כסלו תש"א), עמ' 271-246; רוב ה-ר' (חוון תש"ח), עמ' 261-288.

ש' אש גדרני ביטו לוֹדֶז', עווית בחקיר השואה ויהודיה זמגנו, ירושלים תש"ג, עמ' 316-296. י' ביאליסטורצקי, "חთנאים בגיטו לוֹדֶז'" וחיסולו', פיקוט מורשת כ"ו (חוון תש"ט/נובמבר 1978), עמ' 99-113.

י' גירשטי, זכרונות מימות גיטו לוֹדֶז', ירושלים תש"ט. מי גרשמן, צלם הילך בגיטו, תל-אביב] תש"ל.

א' ואלף אסכנ, געשכטע פון יידן אין לאדזש די יארון פון דער דיטשער יידן-אויסראטונג, ענדן, תל-אביב 1960-1966.

ו' טאבאקסבלאט, חרובן לאדש, בונאס-איירעס 1946.

ג' טרונק, יודנרט, ירושלים תש"ס.

ידייש לאדזש, זיכר-בן, מעלברון 1974.

ה' נירנברג, תלמידות גיטו לוֹדֶז' בשנות החורבן היהודית, ניו-יורק 1948.

פ' פוזה (פודומסקי), "חרהורים על יהדותה של המוחתרת בגיטו לוֹדֶז'", ילקוט מורשת י"א (כסלו תש"ל/נובמבר 1969), עמ' 59-67.

נקס הקהילות: פולין (א) - לוֹדֶז' וחיליל, (בעריכת ד' זומברוסקה וא' ויין), ירושלים תש"ל, עמ' 37-22.

ש' פראנק (פרענקל), טאגבור פון לאדזשער געטא, תל-אביב 1958.

כ' פרידמן, "וואלי-שקר בගיטות פולין", מזרח 2 (לונדון 1954), עמ' 602-618.

ש' קראקובסקי, "המנגנון הנאצי ופעילותו בניהול וחיסול הגיטו בוֹדֶז'", יהדות זמגנו 3 (תשמ"ו) (בדפוס).

.The Chronicle of the Lodz Ghetto (L.Dobroszycki, ed.), New Haven-London, 1984

.A. Eisenbach, Ghetto Lodzkie, Lodz 1946

.L. Tushnet, The Pavement of Hell, New York 1972

(2) בארכון יד ושם הצבר חומר רב על מנהלת הגיטו הגרמנית והן על הבטי החיים היהודיים.

(3) הנתונים מתוך נקס הקהילות: לוֹדֶז', עמ' 24 (ושם, עמ' 35, מספרים שונים במקצת). חשוב להזכיר, כי בשל התופעה הבגודה היה מספר היהודים שעברו דרך הגיטו וחיו בו תקופה-מה גדור הרבה יותר; אייזנבך, גיטו לוֹדֶז', עמ' 13, 243) מעריך שעברו דרך הגיטו כ-300.000 איש.

(4) "יודנרט" משמש כאן כינוי מקצוע, כפי שנתקבל במחקר. כיצד, שימוש מונחים רגשיים שוניים למעוות היהודיות. בלודז' דובר בדרך כלל על "אלטסטנרט" (מורעת זקניט), אם כי מופיע גם המונח "יודנרט".

(5) קראקובסקי, המנגנון הנאצי וגוי.

העמדות הקוטבויות הללו ידועות לכל העוסק בנושא ההגש של היזונראטים. הללו הן פועל יוצא מביעתיות העמידה בראש הציבור היהודי בתקופה הקשה ביותר לעם ישראל; בעיתיותו וגעה לשיא חירפונה בתקופת הגירושים, עת הטילו הגורמים על ראשי היוזנראטים וחבריהם לשמש בתפקיד שלא אפשר היה לצא את ממו נקי. ברם, יש להבהיר בין שתי רמות לדין בעיתיות זו: רמת הדין ההיסטורית, ורמת הדין המסתורית (אף כי קשה להפריד בין השתיים). הדין ההיסטורי צריך לבחון את לודז' והנוגנתה במסורת המגב חללי על אפשרויותיו, הדין המוסרי כל יי' יותר ומנסה ללמדו לך - דרכ' עשרה "ו' לא תעשה" לדורות. לגבי לודז' עיקר הדין עד היום נתה לכיוון המוסרי; גם הינווהים ההיסטוריים לקו בבחינת הדברים במוגל מצומצם ביותר - של לודז' בשנים 1939-1944 בלבד.⁽⁶⁾

אך לודז' לא הייתה בוחנת אי בודד, אלא בכללה בתהיליכים ומרקם חיים יוויה. ראוי איפוא לחתחיל בדברים על צמיחת רעיון "היזונראט", למען נוכל למקם את המקורה של לודז'.

* * *

בתחלת שלטונם של הנאצים בגרמניה לא תמכנו השלטונות בתקופות של הציבור היהודי תחת תוגאה אחרת. אאתה עת לא הפרק, עדין מדיניות אטי-יהודית בעלת קו מוקד וברור, ושאלות רצח יהודים כלל לא עלתה על הפרק. גם מנות שונאות היו קיימות ממדיניות האנטי-יהודית: חוקה מפללה, נישול כלכלי, עידוד הגירה.⁽⁷⁾ במסורת המגב גמאות אלה לא רצו השלטונות בתקופות של יהודים, שעולה היתה לדעתם לחסלם ולזקק את אליהם ממדינה. בקץ 1933 כתוב המומחה לחקר הגזע במשרד הפנים הגרמני, ד"ר אחים גוקה:

תאה או טעות יסודית לאגד את היהודים בארגון [אחד] תחת מושל ליוחדים... כי על ידי כך יכולם היהודים לקבל נצון עון חוקי בגרמניה, נציגות למשאלותיהם והסדר לקשריהם החשאיים, ויוציאר הרושים כאילו הם מינויים לאומיים.⁽⁸⁾

הזרון פון בילוב-שוואנטה, ראש "ברפאט דוטשלאנדר" (היא המחלקה לענייני יהודים) במשרד החוץ אמר זמן-מה לאחר מכן:

[א]מי מז'אי מפין ייהול מוי"מ או ערך הסכמים עם ארגונים יהודים או גופים יהודים כלשהם בשאלת היהודית.⁽⁹⁾

ושירות הביטחון של הסיס' (- הס"ד) ציין בדוח סודי מהוחדים מאי-יוני 1934, כי אם ומתי ייצא אל הפועל איחוד מוחלט של היהדות הגרמנית - דבר זה תלוי בראש ובראשונה בצד שכנד, הצד הגורם. אך קידום ההתפתחות המוביילה ביבוין זה מביא עמו, במובן הנוכחי של הבעה, סכנה גדולה למדי, שעדרין לא עמדו על טיבח די הצורך. שכן, עלול לקרות, שלא נצליח להביא את היהודים שלנו לידי הגירה... אנו ניאלץ אף להכיר ביוזנראט כבמעוות, והם ישארו כריהים על וואורנו עד עילם. סכנה זו גברת והולכת ככל שהיהודים מרגשים את עצם בגרמניה כמייט. אנו בעצמנו מימיים להלך מוחבה זה, ככל מען פישוט הטכניקה של ניהול משא ומתן ויעול שיטות הפיקוח, אנו מכירים בהם ככל, ומנהלים משא ומתן עם נציגייהם הארץ-ישראלים ועם ועדיהם הארץ-ישראלים וככ' במקומות העשות זאת עם קבוצותיהם החבודות.⁽¹⁰⁾

הביטויים הללו נשמעו בקרוב הגופים המרכזיים ביותר שנגעו בשאלת היהודית. ואכן, "הങיגות הארץ-ישראלית של יהודי גרמניה" כמה בספטמבר 1933 ביוזמת היהודי גרמניה עצם, עקב תחשותם

6) לגשה מסוואה ראה: י' גוטמן, "בעיות עבותות היהודים בשירות הגרמנים במרוח-איירופה בתקופת מלחמת העולים השניים", ציון מג' (תשלה'ו), חובר' א-ב, עמ' 158-133; היל' "הקוונציפציה של העבורה בתפישת היוזנראט ומשמעותה במציאות", דמותו החגאנית היהודית בארץות שליטות הנאצית (בעריכת י' גוטמן), ירושלים תש'ם, עמ' 154-129; ד' מכך, ההיסטוריה של שואה ופקודת, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תש'מ', יידדה 10 (בדפס), גם טרנוק בספריו יוזנראט מביא דוגמאות רבות מלודז', אך אין בו ניתוח כולל של ההנחה בלבד לעומת התנהגה במקומות אחרים.

7) הספרות בעניין זה עצומה. מחוקרים מרכזיים חרואים לzion הם: K. A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz*, Urbana - Chicago - London 1969. U.D. Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich, Düsseldorf* 1972

או ד' קולקה, "הבעיה היהודית" בז'יך השישי: מקופה כגורם באיזיאלאוגיה ובגדיגיות הנaziונאל-סוציאליסטית ומשמעותה לקביעת מעמדות ופערותם של היהודים, עבותות דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש'ה. תיאור מסכם של ההיסטוריה: ד' מכך, המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים 1933-1939, בימי שואה ופקודת, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תש'ה, ייחידה 5. כמו כן ראה: ש' פרידלנדר, "מאנטישמיות להשמדה: מחקר היסטוריוגראפי על המוניות, הנאצית כלפי היהודים ותרגיל באינטראקטיביות", קובץ יד ושם ט' (ירושלים תש'ה), עמ' 1-39.

8) מצווט ב-zeitung für die israelitische Gemeinde in Württemberg, no. 38 (1933). Nationalsozialistische Monatshefte, 10 (1933)

9) קולקה, 'הבעיה היהודית', כרך ב/1, עמ' ה.

10) או ד' קולקה, המגמות ב"פרטן הבעיה היהודית" בז'יך השישי, מבחר מקורות לתרגיל, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש'ב, עמ' 48.

שביעיות השעה מחייבת התמודדות מודע אדוחות⁽¹¹⁾, פירושו של דבר, שלא נכפתה על היהודים "ראשות" מתוך כפיה מבחוין; הם הוצמיהו "מניגות" מתוכם.⁽¹²⁾ יתרה מזאת, ה"ניגות" בקשה בדריכים שונים לזכות בהכרה רשמית מצד השלטונות, אך לא עונתה.⁽¹³⁾

מצב זה נשאר בתוקפו עד לסוף 1938 – עד לפוגרומים "ליל הבזילאה". אולם, עוד קודם בכך ניצנים ראשונים של שניי ביחס השלטונות להנאה יהודית. שניי זה היה תואכח מתחליך ללי יותר שהתרחש בריך השלישי והוא: עליית כוחו של הס"ס. ב-1936 החלים הימלר את השולטנות על המשטרת הגermanית על כל חלקיה. בכך זכה הס"ס, שהימלר עמד בראשו, לעמדת כוח מרכזית במדינה, וכן החזיל על המשטרת אלטנטים רבים מאפיין ואידיאולוגי. מאיידיך ייסא, התחזק בסבב הצעיר המשטרתי של הפוליטות האידיאולוגית. מאי אביב 1937 החלו המחלקה היהודית בסידי (מחלקה 112 ו-11, היה מחלקה של אדוולף אייכמן), ואחריו כן גם המחלקה המקבילה בגסטאו, לוון מנהיגים יהודים למשרדיין, כדי לברר מה מתרחש במסגרות הימניות. כך התפתחה מערכת יחסים חדשה בעלת אפיי של יצורו היהודית, המלווה בהפרחות המעצמות את חופש התמךון בז'ני המנהיגים. תיסוד המהותי בתמורה שחללה נמצא בפיקוח החזק ובערעור המכבת הקודם, ולאו דוקא בתופעה של הנחנה פקודות על התנהגה היהודית מצד השלטונות (ותופעה שתפתחה רק בשלב מאוחר יותר).

באופן מושב וווער באהה הנדרומה לוי בטוי עם סייפה של אוסטריה בתודש מרץ 1938. אייכמן הגיע לוועינה, פיר אוט קהיליה וארון אוט אוסטריה, והוא נוחדש במוכנות שונה בתכלית: מעתה כל יהודי ונינה, ואחר-כך כל יהודי אוסטריה, נכללו באורת מוחיב בתוכן הארונו החדש, והוא כפויים להשמע להראות העומד בראשו.⁽¹⁴⁾ הוא מצינו, קיבל את רוב הוואתו משלטונות. אך החל הס"ס לכפות את דרכו בפתחו העביה היהודית על הריך השלישי. הס"ס רצה באורה תקופה בהגירה בכל מחיר, וארגן יעל של היהודים, שהיה בו כדי לפשט את התתליכים ולזרום, עמד בראש מנייניו – בניגוד למדיניות שננקטה קודם לבן. בעקבות הצלחתו של הנסיך בוועינה, ישמה שיטותו של אייכמן אופן לוגרתות יהודים, והאורגן ירחב ברוביניה כולה (לאחר "ליל הבזילאה"). בראשית 1939 הוקמה רשות ארצית מרכזית לוגרתות יהודים, והאורגן היהודי הכל-לאומי, "היאוזד הארץ של היהודים בגרמניה", הוקף לח סופו של דבר.⁽¹⁵⁾ עם סייפה של צמיה במאرس 1939 יושם גם בה אותו העיקרון,⁽¹⁶⁾ ואף בעיר החופשית דאנציג הצליתה השלטונות הנאצים המקרים (שעדין לא היו באופר רשמי תלק אינטגראלי של הריך) לכפות על הקהילה היהודית השימושות לחם במסגרות של מדיניות ההגירה המוגברת.⁽¹⁷⁾

כללו של דבר: התוצאות הס"ס, התבליות המחלקה היהודית של אייכמן והמעבר לשלב חדש במדייניות האטי-יהודית (הוא שלב כפיה ההגירה) – כל אלה שיינו את התפיסה הגאנטית בדבר כורות אירוגנים של היהודים והנהגים, וגיבשו דגם כליל של מה שמכונה "יונדראט".

כל זה קדם ל-1 בספטמבר 1939, יום פלישתה של גרמניה לפולין וראשיתה של מלחמת העולם השנייה. עם הפלישה חלה הסלמה במדיניות כלפי היהודי, ואולם לא הוחלט עדין על "הפרטון הסופי".⁽¹⁸⁾ באותה העת מזובר היה על "טטרה טופית" כהגדתו של רינגרארד היידך, ראש

(11) מרגליות, הוגה-ההאנטי יהודית של ארגוני ומוסדות של יהודי גורמניה על המדייניות האנטי-יהודית של הנאצים 1935-1932, עבותות זוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"א; חניל, "הפלמוס בשאלת הנאהה של יהודות גרמניה בשנים הראשונות לריך השלישי (1938-1933)", קובץ יד ושם י' (תשלה), עמ' 95-109; חניל, "יעילות יהודית גורמניה בריך השלישי", "ליקוט מורשת ג' (כסלו תשכ"ה/דצמבר 1964), עמ' 89-107.

(12) להבחנה בין "ראשות" ו"מניגות" ראה: "Leadership". *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, New York 1968, p.92.

(13) ראה למשל תגובת הנטאנציגות"ו"ויהווק נרנברג, שואאה בתוויו (בערכתי י' ארד, י' גוטמן וא' מרגלית), ירושלים תש"ל, עמ' 79-81; ודבריהם המובאים אצל עיילידסהימר, האורגן המרפכוי של יהודי גורמניה בשנים 1933-1945, מעמדו במדינה ובחברה היהודית, עבותות זוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ב, עמ' 44.

(14) ר' ראנקרטן, "יהודים אוסטריאים בין הגירה כפיה לבון גירוש", דמותה ההנאהה היהודית בארץות השיליטה הנאצית, עמ' 55-62.

(15) או' ד' קולקה, ה"ההתאחדות הארץ של היהודים בגרמניה" 1938/9-1943, דמותה ההנאהה היהודית בארץות השיליטה הנאצית, עמ' 37-48.

(16) ר' בנדני, אדלשטיין נגד חזון, תל-אביב תש"א עמ' 186-187; היוץ המשפטי לממשלה נגד אדוולף אייכמן, פרטוקול ישיבה 19 (27.4.61), עמ' 7; העיתון היהודי בפראג מונאריך 26.7.1940, מובה בתרגומים אצל קולקה, עמ' 147.

(17) א' שטרן, יהודי דאנציג 1840-1943: התعروות, מאבק, העלה, [תל-אביב] תשכ"ג, עמ' 85-88, 215-302; וכן דוח-מצב סודי רביע-שנתי ראשות לשנת 1939 של הס"ס, מובה בתרגומים אצל קולקה, חמגמות, עמ' 144.

(18) בשנים האחרונות פולמוס ערך על "הפרטון הסופי" ודרך התגבשותו, ואין כאן המקום לפרט. ברום, מרבית החוקרים מסכימים שלא התקבלה החלטה על הפרטון הסופי לפני 1941. סקירות מקיפות על הדעות השונות – במאמריהם של או' ד' קולקה, כ' בראנינג ומונין בקובץ התיחסוטו-יוגראפה של תקופת השואה, ירושלים תשמ"ו (בדפוס).

המשרד הראשי לבטחון הרייך. פירושה היה ריכוזם של יהודים במוקדים מסוימים לקרה של שילוחם לשמרותן או לריכוזים מעבר להם. גורלם הסופי של היהודים במקומות הללו לא היה ברור כל דבר זהה לרצח חיים והמאגרן המתבצע מאי 1941 במסגרת "הפרון הסופי".⁽¹⁹⁾ בימים הראשונים לכיבושה של פולין נזכרים לראשונה המושגים "וּדְנָרָאַט" וְאַלְטְּסְנָרָאַט" אצל מעצבי המדיניות האנטי-יהודית - היידריך ואיכמן. וכך סוכם הדיוון בין היידריך למפקדי ה-איניאצ'גרופן, שוגם איכמן השთף בו, ב-21 בספטמבר בברלין: סמכותיהם והרבנים שנוטרנו. מועצת הזקנים תמנה עד 24 גברים יהודים (בהתאם לוגדל הקהילה היהודית).

היא תישא במלוא האחוויות שבশמעות מלא זו, לביצוע מזדקן, ולפי לוח הזמנים, של כל ההוראות שניתנו ווינטנו.⁽²⁰⁾

תוך ימים ושבועות אחדים הוקמו ברבות מהקהילות היהודיות בשטחים שנכbsו "מועצת יהודים". דרכ' הקכמה לא הייתה אחידה, אך בדרך כלל מונו לחברים במועצות ולראשיהם אנשי משדרי ועד הקהילה הישן או אנשים שהיו פעילים בתיקופת הקברות ומיד לאחריה לעמץ הציבור היהודי, ואשר באו עקב פעילותם ברגע עם השלטונות הגובניים. אולם לפחות הצביעו מושדים גורמיות היטוב.

לודז' לא יצאה מכל המסתגרות שתוארה כה. היא נכבהה ב-8 בספטמבר 1939, ויושב ראש הקהילה, לייב מינצברג, ברת. ב-12 בספטמבר התארגנה הקהילה מחדש וסגן היושב ראש, אברהם לוייר פלאבצקי בחר לישב ראש. מרדכי חיים רומקובסקי, שהה חבר מועצת הקהילה והחללה, נבחר לסגנו. אך יומיים לאחר מכן - עיד לפני התכנסות הנזכרת של ראש האיניאצ'גרופן, אצל היידריך בברלין - פוזרו מוסדות הקהילה בידי הגורמים; רומקובסקי מונה לה'קון היהודים'. הסיבה להבהירתו של רומקובסקי הייתה נהייה עדי. מכל מקום, טענות של פ' פרידמן, המסתמכת על "יכולו לדן רקי המכב בלבד" באותו הזמן, יש לשים לב לחשוף: תקופת הבניינים בתי הגינוי על חישנים בגין מינויו של רומקובסקי היהת תקופת أيام - התעללות ביודאים בrhoחות, הסימות שבוניות בנקים, איסור ל蕭ור לטקסטייל (אותו ערכ' לכלי החשוב של יהודי לודז'), חישושים בבתי היהודים, שוד חנויות, מצודים להפיסט אנשים לעבודות (בסיום "וילקסודישער מלודז') ועוד. משמע, החינוך היהודי המאורגן התמטטו, והציגו חי בפחד עצום. במקרה זה היבא מינויו של רומקובסקי, שהיה אדם בעל עבר של פעילות ציונית וקיהילתית, אנתת רוחה, אך בשל אי-הבהירות של המכב והסכנות הטסומות בו אין נאות לו כסבירה התאמצות יתרה לקבלת התפקיד. בעקבות מינויו התעורר שביב של תקווה בין היהודים, כי ניתן יהיה לשיקום מוסדות להתמודדות עם המכב הקשה. תקופת הבניינים הלו ניכבו בתקון, כי מכב פרנו מישך גם לאחר מכן, וربים עזבו את העיר ופנו למקומות אחרים, בעיקר לווארשה. בדצמבר 1939 ובינואר 1940 היו עד מעצרים וגירושים שאויגרו בידי השלטונות, חלקם במטרת הגורניציה המידית של לודז' וחלקים במסגרת ההכנות להקמת הגטו שאותו האגה מושל המתחם פרידריך אייבלהר כבר בדצמבר 1939.⁽²¹⁾ שב האימיים של הפרעות, היגיינות והפוגעות והגעות לשיאו וסתים גם יחד עם הנסיבות ליגטו. היצו לעקירה לשם פורסם ב-8 בפברואר 1940, וב-1 במרץ נערך פורום ביוזדים אשר עדין נמצא מוחץ לגטו ("יום רביעי העקב מודס").⁽²²⁾

אף כי המכב לא רגע עם מינויו של רומקובסקי, בכל זאת הצליח לשפר במקצת את המכב. בתחילת דצמבר בוצעו גירושים של יהודים לנאראל-וורבנמן באופן פטאני ובתנאים חמורים, שעורכו לאחר מכן. אכן, התנאים שופר: נתנה יותר שגות להתרוגנות, ואף סודר מענק כספי לכל עזוב. הצלה חילקה זאת חשוב לאורה, כי בעת הגירושים למחנות ההשמדה בשנת 1942 שיבו במנוחים של ארועי סוף 1939.⁽²³⁾

ברם, גם המועצה עצמה עברה בהזדמנות של פרידריך אייבלהר, מושל המחוון שיב בקהליש, ביום 29 בדצמבר 1939, היהודי רומקובסקי, 31-איש, שוכן מונו לחברי המועצה שכונת "בייראט", קלמאר, מועצה בעיר, אך בחשדנות המועצה היהודית ניתן לאון את הצד הטכני של הגירושים בכתב המינוי של רומקובסקי מטעם מפקד העיר ליסטר קבע דרך זאת.⁽²⁴⁾ רוב חברי המועצה לא היו בעלי נסיכון ציבור, אך ידוע, כי ערכו דיזונים ולא קיבלו את דברי רומקובסקי ללא עזר.⁽²⁵⁾ אולם, המועצה לא יכלה לפעול בחופשיות. כבר בישיבתה הראשונה, ב-11 בנובמבר

(19) אחד הביטויים הלו נמצא בדבריו של פרידריך אייבלהר, מושל המחוון שיב בקהליש, ביום 10 בדצמבר 1939: "ובן מאלו, כי קמת הגטו אינו אלא שלב-ביניים. אני משאיר לעצמי את ההכרעה, אבל תאריכים ואירועים יוחר הגטו ואנו עזז מיהודיים. על כל פנים, המורה הסופית חייבת להיות בieur מוחלט של מכת דבר זו". - השואה בתיעוד, עמ' 156.

(20) השואה בתיעוד, עמ' 140.

(21) פרידמן, "גואלי-שקר בגיטאות פולין", עמ' 604.

(22) ראה לעיל, הערה 19.

(23) תאור עקריו הרחתות על פי פנקס הקהילות: לודז', עמ' 22-25.
(24) לפירוט תהליך מינויו של רומקובסקי ראה טרונק, יודנראט, עמ' 25-27.

(25) פרידמן, "גואלי-שקר בגיטאות פולין", עמ' 605.

1939, נכח איש גסטapo וס-הילכota שהטייל חתמו על חברי המועצה באימנו עליהם באקדח. למחות את ההחלטה זמין איש גסטapo זה יותר מערשים מחברי המועצה לשירדו ועטרם; ככל, מלבד חמישה, נרצחו. בכך שלושה יודדים פעלו אפוא רומקובסקי עם שרידי מועצתו, וחתת הרשות המפוחיד של המג'ון הראשון עם הגרמנים.

ב-5 בפברואר 1940 הגיעו לוגרנים על פינוי מועצת חדש אשר בה 21 חברים. הרכבת מועצת שנייה זו הייתה מלאכה קשה למדי בשל הגורל שהיה מנת חלקם של חברי המועצה הראשונה. ידוע, כי אנשים - בעיקר מקרב האינטלקטואלי - התנגדו לקבלת המינוי. רמת חבריו המועצה השנייה הייתה גם מתובללים ומשומדים, שرك מפאת החיבוש הגרמני והמדיניות הגאנטיות החזרו להדומות. קים וכח אדם רומקובסקי ממצב זה של מועצתו או לא⁽²⁶⁾ ביחסו לאור העובדה של מועצתה הראשונה מיה מרוצה מכך, ברור כי בשל היוזה של מועצתו או ממושמעת, בשל אי-ישותו הדומיננטית של רומקובסקי ושל נציגיו השלוותן אך ורק לושב ראש - הפך רומקובסקי לשלייט ייד, ומועצתה היתה חסרת חשיבות.

גיבוש מעמדו של רומקובסקי הושלם עם סגירת הגטו. ראש העיר שיפר יפה את כחיו לארנו את החיים בגטו:

בתקופת הסמכות שהונקה לי על ידי מושל הממחוז... הריני מטל עלייך... ביצוע כל העדים הדורשים כיכום או שידורם בעתיקה, לקיום חיים יהילתיים סדריים ברובע המורים של היהודים. במיזה עלייך להבטיח את הסדר בחוי הכלכלני, בחשפקת המזון, בהפעלת כוח אדם, בבריאות הציבור ובסעוד ציבורו. הנץ מושמן לנוקוט בכל האמצעים הדרושים ולתת את כל החוראות הדורשות להשגת מטרה זו, ולאכפם באמצעות המשטרה היהודית הנonta להיקוח⁽²⁷⁾.

מעתה מתחילה השלב השני בפועלתו, הנמשך עד אוקטובר 1940. תקופה זאת בחיי הגטו מכונה "תקופת המערב", המקדימה את תקופה ה-"אוסטונומיה".

מבחןיה כלכלית סלאניארית היה המצב בימי וורע מאשר בחודשי הכיבוש הראשונים, אך שנותים פגיעות של הצייר היו התנאים יציבים יותר. בספטמבר 1939 ובראשית 1940 אמנים גובשו שורותם שונים (בעיקר בתחום הדירות והברירות), אך הדברים בוצרה מסודרת יותר, אף כי תלותם בגאננים הייתה מוחלטת כתוצאה ממצבם הידידות. בתקופה זאת, מאי מי גיגיון הראשונים, פיטה רומקובסקי את האידיאולוגיה של "עובדיה" ויצרנות צציר החיטט של הציבור היהודי במצב החדש. תוכניות התהה מפורטת, וווגשה לעיונים ואישורים של הגאננים. אחרי היסוס-מה הדברים החלו להתממש. אט-אט וסדו סדראות: חייטות, סנדליות, נגרות, מטבח, אריהת, רפדות, ברסקאות - 20-סדראות ("ירושטיטים") עד ספטמבר 1940. ואכן, העבודה הייצרה היהודית נתנה של דבר מkor הקיים העיקרי של היהודי הגטו, ושימה כ"יזוא" שמיין חלק ניכר מהחצאות⁽²⁸⁾.

השלב השלישי של רומקובסקי הוא בתקופת "האוסטונומיה", מוקטובר 1940 עד ספטמבר 1942, והוא שייאפרית שלטונו. חי הנטו התגנוו ומעוצם פיטה תחומי ועסקה ופעילות רבים ביחסו. היא טיפלה בייצור ותעסוקה, באספקת מזון ובלוקות, בבריאות ותברואה (ביבו), וכיוצה בכך. ופקידים אלה הוטלו בחולק על ידי השלטונות על רומקובסקי עוד בתחילת ימי הגטו, או שעלו לאחר מכן לצרכים של מועצת מוניציפאלית לכל דבר. ברם, הפן היהודי המובהק של רומקובסקי ומעוצם מוגלה בתחוםים הארחים, שהשלטונות לא דרשו כלל לעסוק בהם, ואלי אף הצעיר שזכה לטיפול בפועל: טיפול מערחת החינוך, חי דת ואף פעילות מפלגתית. עם תחילת הגירושים במסגרת מבצע הרצת היהודים ("הפרטון הסופי"), סוף 1941 התחללה הדידירות ממעדו של היוזנרטט בעיני הציבור בלבד. כל גירוש וגיורש - על חיצוך לחזור את המועמדים להיכיל בו - החריף את העימות בין ההנגה למוניגים. אך בספטמבר 1942 התעורר מועד של רומקובסקי גם מן הצד הגאנני, לאחר "השפרה" (העוזר) ב-1 ו-2 בספטמבר, משגורשו כל היהודים הי"ל-פרודוקטיבים, נשאר למשך ריק מוניה עבורה, ב-90,000 איש - היישוב היהודי הדול ביחסו ונואסיגו. המכוד הגדול של ימי "השפרה" נעד ביל שתהיה לרומקובסקי השפעה עלי, וחלק גדול מהציבור יהיה נתון למרוץ נלקת.

עתה נכנסו רומקובסקי והגיטו לשלב הרבעי והاخירו של הקוים. הפיקוח של מנהלת הגטו הרמנית על החיטים הפנימיים גבר, ובוטלו רוב יוזמות המיניל היהודי. מעמדם של אהרון יעקובובי מכל הרסורים, ועוד גרטלר, ראש התקציה להחרמת רכוש במשטרת היהודית וללאו ייעלו - מארק קליגר) עלה, והם עשו, למעשה, שווים לרומקובסקי בכוחם. צחים המנהל היהודי לאחר "השפרה" נעשו בשלביםidos - ספטמבר 1942, אביב 1944 ובחילוקו בהתערבותו אישית של יביבו, ראש המיניל הגאנני של הגטו. אף-על-פי-כן המשיך רומקובסקי לפועל, ובין השאר דאג רבות לנור, אף ארן מבצע של איכיז'ילדים שהוויהם גורשו.⁽²⁹⁾ הוא פעל אף בדרך בלתי-LAGאלית בכך שהקים מחדש מוסדות ומוחקות שביבוב ביטול את קיומו באופנו רשמי, כגון מחלקות הבריאות הענפה.⁽³⁰⁾ אך היכיר בינו לבין הציבור הלא-և-בר, ושליטו התרבות והלכה. הפער הגדל הביאו להקשת דרכו ועמדותיו, בהיותו בטוח בצדתו.

(26) שם, שם.

(27) טרונק, יודנראט, עמ' 26-27.

(28) שם, עמ' 82.

(29) ראה בין השאר, שי פלגר-זיסקינד, *עטרות שאבדה*, [תל-אביב] תש"ח, עמ' 75-74.

(30) פנקס הקהילות: לודז', עמ' 36.

בראשית אוגוסט 1944, משבחו הודיעו להתייצבות בתקנת הרכבת במרישין לעובדי הרסורים ובני משפחותם, קרא רומקובסקי לאנשים להתייצב, והבטיח להם שהתנאים מחוץ לגיטו יהיו טובים יותר מאשר בתוכם. אך לא הייתה עד לкриיאתו השפעה על הצבוי. הגירוש בוצע ב舠ות בעזרת המשטרה היהודית, אך לא בשליות רומקובסקי. בין אלה שנרו היה הוא עצמו, ולפי העדויות הצלרף לגירוש מוצאו - אחיו גרשון, והוא לא הצליח לשחררו, ולפיכך הצלרף הוא עצמו, וחסר הצלחתו בהצלת אחיו היה הסיכון המובהק לכשלונו, והוא הסיק את המשקנות, אף שנינתנה לו האפשרות להישאר. הוא לא חיכה עד לחיסול הסופי של המיט, וגם לא ניסה להצל עצמו, דבר שבגדר האפשר היה. את סוף מעא באושוויז עם רוב בני קהילתו.

* * *

על-פי התפתחות המצב בלוודז' בהשוואה ל��ילותות בפולין ובמסגרת התהוות הרכבה של מדיניות הויינדרטים נתן לומר, כי לא היה הבדל עקרוני אלא בנסיבות קשה בגלל הביזוז החמור שלו. הבהיר היה חמור הן מבחינת הפסיכית, כלומר צורת הסגירה של הגיטו, וכן פן הבדיקה הבלטי-נוראית מפתה הגורמי-וציא של מהו הוווארטגאנו וסילוק כל אשר היהודים מהסבירה והקורובה. מבחינה זאת היהת לוודז' בוגר סיר-ליך תריף עד יותר מאשר מרבית היגיטאות האחרים, אך אין נובע מכך גראות בלודז' מקרה וצא דופן. דומה, שהיחיון של לוודז' הריאו לעזין מוחמד טמן בדמותו של רומקובסקי.⁽³²⁾ תחילה ררכו כ"ר ("פריעאָס" נשייא) בסוף 1939-1940 הייתה במצב חמור ביותר לקהילה, והנסיבות שיוול היה למוחם ולחוות מדיינויות על פיהם היו הניסיונות של יהודיג רומניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה חותם השלטון הנאצי עד 1939. עם כל החומרה שבמצבם, בכל זאת חי לוודז' בזאת התבורה הפתוחה - ולא בגיטאות - ועמדו לפניהם אפשרויות של הירה. התנאים שנטכו מוך מכך על רומקובסקי ועוריו ועל ירושי לוודז' בכלל שונאים בתכלית וקשם לאין ערוך מתחסן שאפשר היה למלוד מagainו. התנאים הללו קיבעו על-ידי הגרמנים, וליודדים לא ניתן כל אפשרות להשفع עלייהם השפעה של ממש או לבחור באטלרטטיביות. רומקובסקי, כאדם בעל עבר של פעילות ציבורית, סבר שיוכל להוביל את אציבור היהודי ולהעבירו את התקופה הקשה עד ליגאללה. ותוונה זאת התווכח בו יהודאי עקב העובדה, שרבם מהמניגים האחים של ייחודה לוודז' ברוח בעת הקורות. הוא ניסה אפוא לשלב את תפקיד המניגות, שיכל היה לטוען לו עקב עברו, עם תפkid ה"יראשות" שהוטל עליו על הרמנינגן.

נוסחת השילוב בין מטבחן הנaziים היתה שאלת עדינה, שנפתחה על ידי ראשי יודנרטים בדיליטס שנותן. כאן מתבלט ייחודה של רומקובסקי. אופיו ודרך עוררו את חמתה הציבור, במיחוד בימי "אוטונומיה", והיפנו אליו את האם, אשר מעצם טבעו היה צרך להיות מופנה כלפי הגרמנים. אין ספק, שהרומקובסקי הייתה נטועה תחושות גדולות, שראה עצמה כמעט כבשיה - כהזרתם של עמנואל רינגלבלום באmeno ושל פליק פרידמן לאחורה. שטרות הכסף בחתימתו, הבוליט נושא דיקונו, התקדלה על כי קראו לו "יעשא", החוננה שסבירה אותו ושתיפחה, שירי החלל - הללו היו הביטויים החינניים לכך. "כרכונית" של גיטו לוודז', אותו ימן שכתב על ידי יובדי המועצה פורסם בכתבור בגיטו,⁽³³⁾ מציג דוגמאות רבות להתנסאותו.

כך משל התיאור מיום 1 בפברואר 1942:
קיימים דברים לא חלים לא אופיני של הגיטו.
לזקמתה באקלים האופיני של הגיטו.

ונלאות קורות בניטו זה. [...] אפשר לקבוע ללא הסתייגות, שכלה העבודה העצומה, אותה משקיע חנשא לא ליאות ולא הרף החל מהקמתו של הגיטו, מושחתת על רעיק, יסודי אחד ייחידי. הרקע של מאמץ הענקים מהוות השאייה לסלול לדרישות החיטים לא רק את המנגנון הארגוני של הגיטו, אלא אפילו את צורת קיומו של כל יהוד המתוגדר כאן. בחותירונו להשגת מטרה זו אין הנשיא חוסך לא מזאנו ולא מפארו. בנאומו החושמעים בלחת מדריך, מסביר ומבהיר הוא ללא הרף למאזני, מה הוא הגיטו, אלו חוקים שלוליטים בו, איך להסתדר לחווים כאן, כדי להפוך לאזרחה במלוא מובן המיליה. היה צורך בנסינו של שתים-три, כדי שתורוונו של הנשיאה תצליח לשכנע, אם לא את כל אוכלוסיית הגיטו, הרי בכל אופן את לילקה המכרע. [...]
בקביעות מטורה מוגדרות אחות - להזכיר את הכל לטובה הכלל - רצון ברזל זה תג בטקס והרי דוקה שיש לנגלאות, שאפער לאויאן בגטו. רצון הברזל של אדם אחד, הצועד שהתקינים הימים את אחד מצחחותוי הגדוליים.

רומקובסקי לא טרח להסתיר את אופיו. הוא הירבה לנאים על השגוי, הצלחותיו ותוכניותיו לעתיד. אדם צירニアקוב, יושב ראש היינדרט בווארשה, תיאר ביקומו את בקוריו של רומקובסקי אצלו ב-17 ביוני 1941:

(31) פרידמן, "גואל-שקר בגיטאות פולין", עמ' 618.
(32) התיאור הסגוני ביותר ניתן על ידי פרידמן, שם, אך לא תמיד תיאוריו מבוססים להלוטין.

(33) פרידמן, שם, עמ' 602-603.
(34) ה"כרכונית" של גיטו לוודז' הולכת ומתרגמת לעברית ביד ושם, ותראה אור בעתיד. תודתי למחל ארכינו יד ושם, דיר ש' קראקובסקי על שהעמיד לשוטתי את חלקי התרגומים ואת האפשרות לצטט מתוכו. מבחר מותך ארבעת השנתונים של הכרזיקה אצל דובורושיצקי (באנגלית).

בקהילה (ההיינדרוֹט) דיווח רומקובסקי על פעולתו בלוֹדֶז. היחיד אינו קיים בשביילו. יש לו "וונדר-קומאנדו" להחרמות. הוא מחריטים יהלומים ופזרות. אין דלים ברוחבות[...]. והוא סבור שאין לסגור חנויות בווארש, מאידך מעיר הוא שאין להעניק קווציות. אין לתאם זה עם זה - לא חוברר. זה בר-אדם מתרברב, חכם בעיניו ושוטה. והוא מביא נזק, הוואל והוא חזר וטוען בפני השלוונות שאצלו טוב⁽³⁵⁾.

רומקובסקי היה יותר מכך: הוא היה תקיף קשוח, נקס ביריבים, קיים צנורה על דoor ויצירות, והנהיג משטר קשה בגין תוך הפעלת המשטרה לדיוכי חריגים שנתגלו לו.

אלת הצדדים הבלתי-נעימים באופיו, אך האם די בסם, מצד חזון ההיסטוריה, כדי להוציא משפט על תפוקתו של מנהיגי דומני שלא. החקשים הכלליים שהבאו אותו בתקח הראשו של דיוונו חייבות להילקה בחשבו. ואילו שלחושן אף את הרקע של חיי היום-יום בגינוי לדז. החיים בגטו זה - ולא רק בו - היו רצוצים בהרבה מעשים אפלים של יהודים: גנבות, שוד, רמאנות, מלשניות, אי-התיחסות באחרים, התעשרות על השבון אחרים, ואף רצח.⁽³⁶⁾ אכפת, היה גם גלויזים היובאים לרוב, אך התמונה בכללותה - אם לנכות לשון המעטה - לא הייתה אידילית. מן הבחינה המוסרית לא היו אפוא הקויים השליליים שבאופיו של רומקובסקי גורעים מזרמיות הרבה ששבבו בינוו.

הבעיה המרכזייה להערכתו של רומקובסקי נשארת בסופה של דבר בעיתת מדיניותו ודרכו. הוא הבהיר עליה חור והצחר בהזמנויות רבתה - בשיחות פרטאות כבסיסות ציבוריות. חמש נקודות, פתרונות קרא להן, היו עמודי התווך של מדיניותו:

1) ארבעת

2) ברוּט

3) זאג פאָר קראאנקע

4) השגהה איבען קיד, און

5) רואין געטה.

מהתוכנית הזאת, כך החair בעמודו הראשון של הגילון הראשון של ה"גאטַע-צִיכְוָונָג" (עייתון הגיטו) שראה אור ב-7 במרץ 1941, לא ייגש בשום צורה.⁽³⁷⁾ העבודה عمדה בראש מטרותיו ומיעייניו, מתחילה דרכו בתפקido ועד להליךו היא עבדה, עבודה למאניה של ממש, כפי שניתן לראות, למשל, במאמו ב-4 ביואר 1942: "התוכנית היא עבדה, ועוד פעם עבדה".⁽³⁸⁾ היא הייתה לאמת מידה לבחינתה הכל, עד כי ניתן לומר כי בעיטה עופלה ראיית המשיאות כהוויה. אם בשנים הראשונות לקיום הגיטו היתה ניכרת כדי לקיים בגיטו חיים בעלי משמעות וכדי לקיים את הגיטו, הרי בתקופות הגורניות נשתנה המצב. גורלו של הגיטו והחללה אם לקיימו בשל העבודה היו תלילים מראשית 1942 ועד אמצע 1944 (מסוף התקופה השלישית ובמהלך התקופה הרביעית) לחוטין בידי גורמים יציגניים: המסגר הכלכלי הכללי של "הפרטון הספר" וocab' התקדמותו, צורכי הייצור ורצו של שליטים הגרמניים המקיים. בסוף 1941 ואולי אף בראשית 1942 רומקובסקי לא ידע מה הגורל המיועד ליוזם, מהו יעד הגירושים. הגרמנים אף תעטעו בו שכן וכך ושל בטעונו בכוחו של העובדה. הוא נכלד בראשות מחד גיסא, ומайдך גיסא נצל את הניגושים כליל איזומים חדש להברחת עצמותו ביגטו. שנדרש ב-16 בדצמבר 1941 לתת 20,000 איש לגירוש, התמקם עם הגרמנים וכביבון שמכר נסמר לבסוף); הוא קיבל סמאות את מלכתחילה התכוונו למספר המגורשים שנדרש (אף לא קבעו "בעצם על מי לעזוב את הגיטו").⁽³⁹⁾ במאמו שבת ה-20 בדצמבר 1941 הסביר:

אני רואה דרך אחרת אלא שלחת את היסודות הבלטיים מהוץ לגטו. רק באופן זה ניתן יהיה לעקוף את הרע יחד עם שורשיו. והרי אם לא אי - עשה זאת מישחו אחר... יש לי מלוֹא אָזָמָּוּן, שדבק אני בעמדתי זו... רבים מכם מתייחסים לעבודה מכש בשיליה. אמרם אתם לעצמכם: לשם מה עליינו לעבוד, כאשר נינן להתקיים מומכית חפצים או ממלאי הכסף שהבנו עמנו. ואנו לא מאמין אתכם לעבוד ולהתנתק כראוי. אגםול אתכם מוחצפתכם... למען הצלת הגיטו, לנוות אנשים הוגנים, הרוצים לעבוד בשקי,ਆעשה הכל. למייקים ATIICHIS כפי שהם ראיים לך⁽⁴⁰⁾

לאחר זמן-מה התבקרו הדברים ונודע מה גורל המגורשים - ואף-על-פי-כן התהפר בעמדותיו עוד יותר. זה החקע לנאמם המפורטים בכיכר הגיטו לפני גירוש הילדים, החולמים והזקנים, ב-4 בספטמבר 1942:

על הגיטו ירדת מכחה. זורשים מנמו את הקקר לו בוטר - ילדים ואנשים זקנים. אני לא יכול לילד משלוי ולכן את שנותיו הטובות בזירת הקודשטי לילד. אני חייתי ונשכתי יחד עם הילד. לא שערתי מועלם, שידי שליל, יאלצו להגשים את הקרן למאזח. בימי זקנים אני נאלץ להחשיט את ידי ולהתחנן: "אתה ואחותך, גנו לי אותן! אבות ואמהות, תננו לי את ילדיכם..." (בכ"י תמורים מזעע בקרב הציבור והאנאף)... אתמול במשך הימים נתנו לי פקדת לשולה מעל עשרים אלף יהודים מון הגיטו, ולא - "עשרה זאת אנחנו". העמדה השאלה:

(35) אי צירניאקוב, יומן גיטו וארשא 1939-6.9.1942 23.7.1942 (בעריכת נ' בלומנטל, אי טרטקובר, נ' עק, ו' קרביניש), ירושלים תשכ"ט, עמ' 184-185.

(36) ב"כרכוניקה של גיטו לוֹדֶז" מיפורות ידיעות לרוב על הפשע בגטו.

(37) תרגוםם של הדברים: "עבודה, לחם, דאגה לחולים, השגהה על הילדים, שקט בגיטו".

(38) הכרוניקה של גיטו לוֹדֶז, ידיעון מיוחד, בין ידיעון 1 לידיעון 2 לשנת 1942.

(39) הכרוניקה של גיטו לוֹדֶז, ידיעון מיום 20 בדצמבר 1941.

(40) שם, שם.

"האם היה עליו לקבל את הדבר ולעשות זאת בעצמו, או להשאיר זאת לאחרים" אך כיוון שלא הינו מודרכים על ידי המחשבה "כמה יאבדו" אלא "כמה ייתן להציג" הענו אנחנו, ככלומר אנו והמרקורים ביטור אל בעובדה, למסקנה שהיה הדבר קשה ככל שיהיה, אנו מוכרים לקבל את ביעוץ הגזירה לדיינו, אף מוכחה לבצע את הנition הקשה השותת דם, אני יותר מוכחה לקבל רקטוע איברים, בכדי להציג את הגוף אני מוכחה. לטול ילדים ואם לא, עולמים, הילקח, חס ושלוטם מארחים. [...] דבר אחד עליה ביד - להציג את הילדים שמעל גיל 10. תחילה זאת נחתמו הצעדים, שמייחסים על ידי המשובעת שליהם ספריהם. [...] אני יודע יש לנו בגינו. רבים חולין שחתה, שמייחסים או אולי המשובעת שליהם ספריהם. [...] כמו יקר לכל אחד החולה שבביתו, כל שכן אצל היהודים. אולם בשעת גזירה מוכרים לשcool ולמדוד את מי יש להציג, מי יכול להציג, ואת מי מותר להציג. השכל הישר מחייב, שמכורת להציג זה שניתן להציג והוא בעל סימונים להציג, ולא זה שאן אפשרות בלאו הכל להציג.⁽⁴¹⁾

השאלת המוסרית הגדולה הינה: כיצד הסכים לקבל על עצמו את מעשה הבחרה, אף רצה בו. אלם, השאלה ההיסטורית שונה במקצת: גם אם קיבל הכרעתו כפי שקיבל, כיצד היה זה בטוח בדרומו ולא התגנב לילבו שום ספק בצדקתו כי אכן ברור, מכל הנאמר על ידו ועליו (מפני המקורבים אליו), כי לא היהobilו ספק. הוא אמר זאת בהדמנויות שונות, ואחת מohn היתה בראשית חודש מרץ 1942:

ספר כבר בעיר, שברחות ייחד עם המטה שלו לווארה, ועל כך אני רוצה להשיב לכם, שהנני הייל על משמרתו, הנני רב-חוובל על ספינטו. כאשר יהה צריך לאצא אחזרן! לא נמלוטתי, כאשר כל אנשי הקהילה עוזבו את לודז, נותרתי על משמרתו, כי מהרגע הראשון והיתה לי נשוחכה לעזין, במרקחה ולא תוגשים תוכנתי בכל 100%, אולי אפילו להגשמה במידת קסנה במעט, אולם הריכילות - ואין זו אלא ריכילות אוילית - מפערעה לי מואד בעבודה, והוא במידה רבה האסון של הגיטו.⁽⁴²⁾

הוא ראה עצמו כמניג שנקרא בעת צרה לעמדו בראש העדה, והזודה לחלוות עם תפקידיו. הגשות-דרכו הייתה בעינוי זהה לטובת הגיטו, מונגדיו - אווני היציר והעם.

"ראש" מבלטונו עצמי בטל מעורר היה פה: גם ראייתו עצמו כ"מניגי" לכל דבר של היהודים, ולא החולתו ליטול לידי את בחירת האנשים לירושים נואמי בזאת החלטה זו היו דברים קשים ואלימים מכל נקודת מבט מטה. אכן דרכ' אחרה, היוראית, היתה מצלחה יותר לא הרחק מלודז' בעיר איביצה קואו-אוסקה שנבנתה קאליש, אקטיאת החיסול ב-15 בפברואר 1942. היודנרטה המקומי הוחריר את בני הקהילה מראש ויהודיהם רבים התפזרו במקומות שונים. ולאחר שנודע לרגרנים כי חברי היודנרט מסרו את הדיזעה, רצחו אותם בעיר בקרבת מקום, מספר שניות לפני תחילת הגירוש. תוך יומיים גורשו כל היהודים שנשארו באיביצה גופא ואשר לא היה ספיק בידם לבנות ולמצוא מחסה - אכן איש במספר, הם מצאו את מותם בחלמו. רוב היהודים שנמלטו נלכדו באקציות שבמקומות הסביבה, ורק מתי מספר שרדו בחיים.⁽⁴³⁾

* * *

חויטח המר התנהל בתוך הגיטו, ולא גם לאחר השואה. אף החוקרים החלוקים בעדותיהם, אך במבט כולל יותר על תמנונת השואה בכללותה ומוטוק הכרת האנטישמיות הנאצית ברור, כי רמרקובי ועוורי היי כגבורה של טרגדיה יוונית, אשר טופה ברור. הם ניסו להאבק במסורת גורל שנקבעה על ידי כוחות עצומים מבחן,⁽⁴⁴⁾ חברו במאבקם לעתים עם הרשות. והוא הדבר שקשה לצופה במחאה מורהך היסטורי. אכן היו טובים ומושלמים מן הבחינה המוסרית, לא היתה בעיה לראות את האמת, והיא א', שהגרנים היו הגורמים שעיצבו מסורת שאין מוניה מוצאת של ממש לכלל. בשל המידות השליליות שנמצאו ברמרקובי ווטים לשינוי מהנה שליהם, אך לא מיתו של דבר היה במוחה היהודי. אין ספק שייצג אינטלקט יהודיים ולא רצה באזונה של החברה שהופקד עליו; כמו כן שגראה ענק וכל יכול בין חומות הגיטו - היה בעצם כחוב בפניו.

(41) השואה בתיעוד, עמי 226-227; הנאים במקור שבידייש - טרונק, לאדושער געטה, עמי 311-312.

(42) הכרוניקה של גיטו לודז', ידיעון מס' 10 (2 במרץ 1942).

(43) פנקס תקיהיות: לודז', עמי 53; והשוו גם למקראה הידוע של טויצין - ש' חולבסקי, "פרשנות רוצין, ילקוט מורשת ב'" (ניסן תשכ"ד/אפריל 1964) עמי 95-81.

(44) השואה לדבריו של י' גוטמן, "השואה ורישומה בתולדותם עם ישראל", ידיעון האיגוד העולמי לפדיי היהדות 23 (חורף תשמ"ז), עמי 17.

תפילות וחכוזות צום בעולם החופשי בתקופת השואה

יהודית תידור-באומל

א) מטרת המחקר

"ותשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגוירה" - מילים אלה של הפייטן היו במשך מאות שנים התגובה המסורתית של העולם היהודי לעת צרה. הכרזות הצום, תקיעות השופר והתפלות המיוודאות אף מעוגנות בהלכה, כדברי הרמב"ם ביד החזקה: "מצות עשה מן התורה לזרע ולהריע בחצירות על כל צרה שתבוא על הגיבור"⁽¹⁾. גם בתקופת השואה נהג העולם היהודי הדתי כך, ואף בitter שאות התפלות שנכתבו אז הגיעו לידי חלקן, אך הן לא נתקשו באופן יסודי עד היום. הן מוחות אוצר בולם מחקר החיים הדתיים בתקופת השואה. במאמר זה נסוק בקבוצת אחת מבני התפלות מתקופה זו - תפילות והכרזות צום שנכתבו בעולם החופשי והנוגעות למלחמה או למלחמות של יהודים או יהודיות או יהודיות.

מהם המקורות העומדים מושבנתנו הצלחנו ללקט 37 תפילות מוחדות ושתי תפילות קיימות בעלות מעמד בתקופת השואה⁽²⁾ (מוחן 35 תפילות מוחדות ושתי עברית, מקצתן באנגלית, ומוקון ב-6 ארצותן שלא נכתבו בעברית-על-ידי האחים: אנגליה, אירלנד, ארצות-הברית, אוסטרליה, שוויץ וארץ-ישראל). כמו כן נמצאת בידינו תפילה מיוחדת שנכתבה בהולנד טרם כיבושה על ידי הנאצים בחודש Mai 1940. למרות פניותנו החזרות והנסנות לא הצלחנו לקבל תשובות מבעלי כתבי הכנסת ומוסדות דתיים בקנדה, דרום אפריקה, שודיה וארצות חוץ(⁽³⁾).

התפלות שברשותנו מוחלקות לשני סוגים: האחד - תפילות קבועות שנאמרו במשך כל שנות המלחמה. באלה יש לנוות אמרית פרק קל' בתהילים המבוססת על תפילת "הרי רצון" אלazar קריאת התורה "תיהלים" מדי ימים בשוויזריה, והפילה המבוססת על תפילת "הרי רצון" שלאחר קריאת התורה שנייה וחמשי ("אחיננו כל בית ישראל") באירלנד ובולנד. מן הראי לצין שתפילה אחרת או נכללה בצורה זו או אחרת בחלק גדול מן התפלות המוחדות עליה נדונן בחמץ⁽⁴⁾. אף בארצות שכתבו מאוחר יותר, כגון הולנד, המשיכו לומר תפילה או כביטוי לעת צרה⁽⁵⁾. הסוג השביעי הוא תפילה מוחודה שכנה לציון מאורע מסויים והמורכבות מופסקת תחילה; צערוף מיוחד של תפילות קיימות; סדר תפילות מיוחדת מיריד לרוגל התכנסות של עזקה; ולעתים אף כתיבת תפילה מקורית חדשה להלן.

גם את הכרזות הצום ניתן לחלק לשני סוגים: א. חיווך מטענו של צום קיים, ככלומר השימוש בימי צום גיגון ט' באב, י"ז בתמוז או תענית אסתר; ב. הכרזות תענית מוחדות עם או בלי תקיעת שופר, בשל מאורע מסוים או במסגרת קראיה לתשובה. חלק מהתפלות המוחדות נכתבו במסגרת ימי הצום בלבד.

מרבית התפלות אשר הגיעו לידינו מברגיניה היו פרי עטו של הרב הראשי לבריטניה הרב יוסף צבי (הרמן) הרצך. ברם, יש לציין שמרותו של הרבנות הראשית בבריטניה לא הייתה מקובלת על הליברלים מחד גיסא והעה הספרית מאידך גיסא, וגופים אלה פרסמו נוסחי תפילה משלהם. גם באז שראל לא הווות הרבנות הראשית סמכות קובעת לכל, כגון בעניין העדה החרדית, ועל כן לכל קבוצה, ולעתים אף לאדמוריים החסידיים למיניהם שהגעו לארכץ-ישראל בשנות המלחמה, תפילות מיוחדות. בארצות-הברית יש להבדיל בין ארבעה גופים דתיים עיקריים: המכון האורתודוקסי (ויהי), אגדת הרבניים בארץ-ישראל (בקנדה), הקונסරבטיבים, הרפורמים, (משתי תنوונות הניעו לאלה לא הצלחנו להציג תפילות נספות מסcio זו).

לדעתנו, ניתן לשתמש במקורות של מרודי כי פלן, שתפילה אחת משלם הגיעו לידינו. בstorim נדונן בדיי ה厶הן שלחיבע עד שתי התשתייגויות. בעניין המקורות: נמצא בידינו רק התפלות הכתובות אלטס של להנין כי חברו עשרות אם לא מאות תפילות בעלפה שלא השתמרו. כמו כן, הגיעו אלינו תפילה מהובארט, טסמניה (אי השיק לאוסטרליה), והיא היחידה שהצלחנו לאתר מכל התפלות שהוברו במסגרת גוף לוקאל; למרות מאמצים מרבבים לא הצלחנו להציג תפילות נספות מסcio זו.

(1) רמב"ם, יד החזקה, הלכות תענית, פרק ראשון סעיף א.

(2) התפלות, הכרזות הצום וההתכתבות בעניין זה נמצאות באוסף התפלות" במכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

(3) ראה ארכיון הקהילה האשכנזית בהאג'ה, Archief 's Gravenhage. Archief Nederlands-Israëlietische Gemeente, dossier 998

(4) התכתבות עם קהילת באזל, (Israelitische Gemeinde Basel), אפריל 1983, עם הרב דוד רוזן, הרבה הראשי של אירלנד, Mai 1983.

(5) D. Michman, "Problems of Religious Life in the Netherlands During the Holocaust", (5. Dutch Jewish History (J. Michman, ed.), Jerusalem 1984, pp 394-395.

3333 והמוסתייניות בקייז'-סטיי 1945, והן מקבילות למאורעות הקשורים בתולדות גרמניה הנאצית, בגורלם של יהודים אירופיים ובהתפתחות המלחמה.⁽⁶⁾

ב) תפילות שנכתבו עד פרוץ המלחמה
קובצת התפילה הראשונה היא מאביב וקייז' 1933, בעקבות הגל הראשון של פעילות אנטישמית אינטנסיבית מצד השלטון הנאצי.⁽⁷⁾ קובצת זו מורכבת משתי תפילות מאת הרב הרומי לבריטניה.
התפילה המיוחדת הראשונה נקראה "תפילה بعد אחינו בני ישראל בגermania", והיא נאמרה בשבועות מרץ'ג' (1933), שחל באותה שנה ב-31 במרץ ו-1 ביוני.⁽⁸⁾ התפילה קצרה יחסית (14 שורות) ומשמשת בסיס לחקלא נicer מן התפילות המיוחדות שנכתבו בבריטניה לאחר מכן. עקב זאת מוקה הרוי להביבה במלואה:

אב הרחמים

בלב נשבך נבואה למלחמות פניך היום: הגה קול שיעת בת עפנו מארך גרמניה ולבנו דון על הרענות אשר גונך פיה: רוח וועים ישפיך על מושלי עם אדי ויתאמכו לחפות בית יעקב רסייסיט: אנא חמל-נא על בגיןך המCEFים לשועותך יום יומ ובטל כל-זוריים אל-אחים: תוק נפש אחינו היושבים בצרה ויונן ווינטה אמוניה אוזר קלצימן: גטע אחוה ורחמנות בלפנו שלא נתעלם מבשרינו ורב מעשה האדקה לעזרת הנדרפים עד שתוצאים מאפה לאורה ומעבדות להרים וגמור לפניך שירות חדש צורנו וואלנה

אל עליון

הסדר קנאה ושנאות חנים מלב העמים: חדש רוח נכו בקרבת ולא יוספי עוד גני עוללה לעונות אט-ישראל: קרב הימים אשר יודע בגנים כי אב אחד לכלנו ואל אחד בראנן ופירוש סכת שלוּמָך על כל-זושבי תבל אמן ואבן:

בתפילה מודגשת הפן היהודי ("חזק נש אחינו היושבים בצרה ויגו"), אך לצד מופיעה גם קריאה בעלת היבט אוניברסלי ("כי אב אחד לכלנו ואל אחד בראנן"). יתכן שהדבר נבע מרכזונה של הרבנות הראשית לבריטניה, שהיתה גוף קלריקל מייצג, לתחבר תפילה שתתקבל על ידי רוב הציבור של הציבור היהודי או ומצעה, והזהה גם בקרוב הציבור הלא-יהודי. וכן מזע מספה שב[Unit] שבועות מתשנת שאיפה וצ羞ות תפילה עמודת במרכז סיור תפילה מיוחד בהשתנותותם של רבנים בכיריהם משלשת הזרים המרכזים בתוכן יהדות בריטניה (וראה דיוינו להלן).

לפי ההיסטוריה שניתנו על ידי הרבנות הראשית בריטניה, תפילה זו צרכה היה להראתה לאחר התפילה לשולם המלך בשבועות תרצ"ג, ולאחר מכן מדי שבת שבתו. הוראה זו מעלה שאלת בדבר הביצוע. כמה ומן נמשכה אמרית התפילה לאחר חיבורה אין לנו: תשובה חד-משמעית על כך, אך יש להנ已经成为 שבדומה לשאר התפלות שמצוינו ואשר אמרותה היו להאמר בלבד בשבת, פסקה אמרית תפילה זו לאחר זעם לא רב. ראה, כי יש לכך מספר סיבות. ראשונה בעלת הבט טכני: הצבירות התפלות אשר אמרותה היו היאמאות מדי שבת הייתה מכובידה על המתפללים על ידי הארחה מושמעותית של משך התפילה. כך למשל, איל בבריטניה היו ממשיים לומר מדי שבת את כל ההפינות המוחות שחברו עד לסיימה של המלחמה, היהת תפילה שחרرت שרשותה בשעה 9, נמשכת עד קרוב לשעה שתים אחר-הצהרים! שנייה, יש להנ已经成为 כי בהתחשב בנסיבות הדומה של תפילות מוחדות רבות, אמריתה של תפילה מיוחדת חדשה דוחה את התפילה הישנה שקדמה לה. שלישית, יתכן שפסקה אמרית תפילה כהוירשו המתפללים שכבר אין בת צורך. הסבר זה מתייחס בעיקר לראשית ימי השלטון הנאצי, כאשר הופיעו בוגלי התהילה האנטי-יהודים וחוזרים של פליטים יהודים לגרmania יציר או שליטה של רגיעה ברדיפות.⁽⁹⁾

התפילה המיוחדת השנייה, מט"ז בתמוז תרצ"ג (9.7.33) חוברה לרגל והתכנסות מושתפת לשולש

6) מרבית התפלות מבריטניה הגיעו לידיינו בספריית מוקטה (Moccatta) או באמצעות מר ג'א Bachem (Batchem) מוגרמיה. תפילות והכרזות צום מארצאות-הברית נתרפסמו בעיקר בירוחון הפורדים או בתוך כתבי עת של הזרים הדתיים השווים. בארץ-ישראל התפרסם חלקל מהתפלות בחצפה, ונפלות אחותו איתרנו באוצר הפרטיש של פרופ' מנחים פרידמן מאוניברסיטת בר-אילן, ותודה נתנו לו על הרשות להשתמש בצלומים מונחים אוסף זה התפלות בשאר הארץ הגיעו אליו ישרות מן המקור, דהיינו, מבתי הכנסת בהם נאמרו בתקופת השוואת.

7) על הגלים השניים ביחסם של הנאצים ליהודים גרמניה בשנים 1933-1939 ראה בספר: K. S. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy Towards German Jews 1933-1939*, Urbana-Chicago-London 1969, p. 157

8) "תפילה بعد אחינו בני ישראל בגermania" לונדון, לשכת הרב הראשי, תרצ"ג (מתוך אוסף מוקטה).

9) שלוינס, שם, שם.

הקהלות הגדלות בבריטניה: האשכנזית, הספרדיות והליברלית⁽¹⁰⁾. סדר התפילהות לאוთה התקנות כל פסוקי תהילים, דרשת, התפילה והミודה דלעיל שנאמרה שבועות, ותפילת "אל מלא רחמים" שבזה כרכרו "ישמות אחים שאבדו בידי המהפכה בגרמניה". בטקס זה השתתפו זה לצד זה פעם הרב הראשה - שהיתה גם האחרונה בנושא זה - הרב הראשי לבריטניה הרב הרץ, רבה של העדה הספרדית הרב בואנו דה מסקיטה מק'ק "שער השמנים" בלונדון (ויא בית הכנסת בויס מארקס – *West London Synagogue* – *Bevis Marks* – *of British Jews*).

שתי תפילות אלו הן היחידות שמצוינו עד לשנת 1938, שבה מתחילה גל נסף של תפילות מיוחדות והכרזות צוט.

התקופה בין מרץ ודצמבר 1938 מאופיינית בירבי תפילות מיוחדות והכרזות צוט. בתקופה זו, שהיתה חלק ממה שכונה גם "שנת הגורל"⁽¹¹⁾, התרחשו בין היתר ה"אנשלוס" (טיפוחה של אסטריה לגרמניה), ויליל הבדולח. במקביל למאורעות אלה, מוצאים אנו במשורר דודתי כרכזון של שתי תעניות מיוחדות, חיזוקם של עניימי צם קיימים וחיבורו של ארבע תפילות מיוחדות. בمارس 1938 הכהן הרב יוסוף צבי דושנסקי, רבת של העדה החודית בארץ-ישראל, על היוון בענויות אסתר בתפילהות מיוחדות על מנת לסייע להשכלה הולמת שפולין שנאסרה בשזה הקודמת. שביעיים לאחר מכן, בכ"ח באדר ב' (31.3.38), קרא הרב לצום מיוחד על מזבם של יהודי ארורה⁽¹²⁾. ביום בתמזה (17.3.38) של אותה השנה הכריזו הרבנות הבריטניה וכ"ק שער המשים על אמירת תפילה מיוחדת תחת הכותרת "סדר תפילה ותחנונים להתפלל ולהתחנן לפני אבינו שבשמיים על השערורות הנוראות מעשי ידי מורי או"ר" בתפילה הספרדית, הכתורת באנגליה בלבד⁽¹³⁾, אך למורת הקורתה זהה לאותה רשות נרמזו – המלמדת לכאהר מתים בין שנייה העדות – נסח התפילה חדשה. בתפילה העודה הספרדית מופיע נוסח מעניין – "אבות נפרדים מבנייהם בבני תמרוריהם" אשר לא ספק מתייחס להתרבות המקרים בגרמניה ובאוסטריה, שבהם הורים נאלצו להיפרד מילידיהם בכדי לשלוח אותם לארץ מטבחים⁽¹⁴⁾.

שתי התפילהות האחרונות הין מחרוש נובמבר 1938. הראשונה, מחולנד, נכתבה לאחר פרעות ליל הבזולת" (9/10.11.38) המכונות כאן "אזורת טראצ'ט", ולפי ההוראה היהינה צריכה לחיאם מדי שבת ויום טוב, מוזכרות בה בעיות שעלה סדר היום כגון בעיית הפלייטים וכמוכן הדאגה למונה שעול להתרחש בעתיד⁽¹⁵⁾.

התפילה תשאייה מאותה קבוצה הינה מאור לכ"ז במרחשון (20.11.38) ולפי כתורתה "על השערות הנוראות בארצות גורמניה" גם היא באה כתוגבה ל"יל הבזולת". במכונתה אין חדש, אלא בתפילה "אל מלך רחמים" שבו, מוזרים לראשונה קרבותם בפשם: "עשמות אחינו [כז]" שאבדו מחמת המזיק⁽¹⁶⁾.

בקבוצות התפישטו הטריטוריאליות של הריך השלישי, מתייחסות התפילהות מה"אנשלוס" ואילך לא ל"ארץ גורמניה" אלא ל"ארצות גורמניה".

קבוצה זו של תפילהות וענויות מסתומות בהוצאות צום מאת אגודות הרבניים בארצות-הברית וקנדה מיום ה' בצללו. תרצ"ט (28.11.38) – הבא בתגובה ליגירוש הניטינים הפליגים מגורמניה וליל הבזולת. במקורה זה, נסח להכחות הצום קול קורא להרים תרומה ("כופר נשפ") למוציא, הארגון היהודי האמריקאי שעסוק בעזרה לפלייטים ונידפים אירופה; באותו עת התקיים הארגון בטיול במאווערטס מגורמניה שהתגגררו בתנאים לת-אנושים בעיר הגובל שבין גורמניה לפולין וביניהם העיירה זבונשין⁽¹⁷⁾. וזה לשונו של הקול הקורא:

שם היהודי נשפך בראש כל החוץ, עט ישראלי מפאר בין החיים והמוות, כל התוכחה נשפכה על ראשנו... אף משפטות, בין יקרים מוגולים תחת כיפת השמים בין הגבולות בדור בטור וברעב..., ואנו מוקוננים... חיות פרעות הרגו זקנים וילדים, גאנונים וצדיקים סחבו על פניהם חוץות, בתי מדרשים ובתי כנסיות נשרטו...

(10) "סדר תפילה ותחנונים במקוחלת עם بعد אחינו בני ישראל בגרמניה", 9 ביולי 1933 לונדון, לשכת הרב הראשי (אוסף מוקטה).

(11) כך בוחור של משרד החוץ הגרמני מיום 25.1.39, בתוך: השואה בתיעוד (בעריכת י' ארץ, י' גוטמן ויא מרגלית), ירושלים תש"ח, עמ' 104-108.

(12) צילומים מכווצים אלה נמצאים באוסף הפרט של פרופ' מנחם פרידמן.

(13) "סדר תפילה ותחנונים להתפלל ולהתחנן לפני אבינו שבשמיים על השערות הנוראות מעשיידי מורי או"ר", יום צום י"ז בתמוז, לונדון, לשכת הרב הראשי (1938) (אוסף באכט), ו- *Service of Prayer and Intercession on behalf of the Sufferers from the Renewed attack on Religion and Human Freedom Held at the Synagogue of the Spanish and Portuguese Jews*, Bevis Marks, on the Fast of Tamuz, 17th July 5698-1938, עם ק'ק שער השמנים, يول' 1983).

E. J. Baumel. *The Jewish Refugee Children in Great Britain 1938-1945*. M.A. Thesis, Bar-Ilan University, Ramat-Gan 1981 (14).

(15) ראה העrho. 3.

(16) "סדר תפילה ותחנונים להתפלל ולהתחנן לפני אבינו שבשמיים על השערות הנוראות בארצות גורמניה", לונדון לשכת הרב הראשי (אוסף מוקטה).

Y. Bauer. *My Brother's Keeper: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee 1929-1939*, Philadelphia 1974, pp.243-250 (17).

עם ישראל באמריקה: התערורו תעמדו על המשמר, אגודות הרבניים קוראות לcopar נפש... והם יתברך יرحم על עמו ישראל, ונזכה לישועה ולגאולה שלמה בקרוב.⁽¹⁸⁾

ג) תפילה משלות המלחמה הראשונות

קבוצת התפילה השלישי היא מסתיו 1939 ובהה כטגובה לפrox המלחמה. בקבוצה זו של תפילות ריאשונה, "תפילה", שמייה צריכה להיאמר לאחר מכון מדי שבת בשבתו⁽¹⁹⁾. מלבד השימוש בסיסי ויום-הכיפורים תש', שהייתה צריכה לכך לא רק לבוא להזכיר את מצב המלחמה בו שרויה בריטניה, אך גם תחנה עלי מhana לא יירא ליבן הבא לתפילה קדומות מאות רבענות הראשונות בבריטניה של חסינה של חסינה של חסינה לפני פרוץ המלחמה; לדעתנו יש בכך עדות, שימושה העמיקה של נסיך בריטניה לנצח מלחמה עדין לא חזקה במילאה לדווחת הרבענות הראשית. עניין זה עתיד היה להשתנות במהלך.

coturnata של התפילה השניה, שאמם היא נתחברה בידי הרבענות הראשית לבריטניה, פחות או יותר מיטמייה: "המלחמה הנאצית - תפילה ותחנונים (...) להיאמר מדי שבת וזה". גם תוך תפילה שונה בהרבה מזו של הקודמות ומתרכז בעיניינו מלחמה: "הסירו גבולות עמים ודרך שלום לא ידען קול שאנו קול ורעה נעמען עד ריכתי תבל מגני חמות המזיק; ביעוטי מלחמה יערכונו, עד שערינו הגיענו, כל זאת לא נירא ולא נפרק"⁽²⁰⁾.

אף התפילה השלישי, מטעם ק' שער השמים, כתובה ברוח המלחמה וכדווגמת תפילה שעירוב הרבענות הראשית מבקשת הגנה עבור תושבי בריטניה ולוחמים: "אכרה נא את ממלכתנו הנאורת ובidea המקדשים רוחם לחן על תשבחו"⁽²¹⁾.

התפילות בקבוצה זו מזכירים בעיקרה לא את הדאגה יהודי הרץ בלבד אלא בעיקר את הדאגה לתושבי בריטניה ולוחמיה היהודיים והלא-יהודים כאחד. דבר זה נובע מחד גיסא ממיעדו הרשמי והגייג של הרב י"ע הרץ, רב הראוי של בריטניה, ומצד' גיסא מהפרטיזאים הידוע על האצולה היהודית ספרדית. אף התפילה תלבריות מתקופה אחרת יותר כולל מוטיבים דומים. באשר לכהילה החדרית בלונדון (ביה חנכתה על "עדת ישראל" ב"סטטפורד הייל") יש להנין, כי בהתאם למסורת החתודות שלה לא כללה התפילה המכיוחת לשולמים יהודים אריפה, אשר קשה להנין שלא נאמרה אך לצערנו לא נשטרמה, בקשה לשולמים של חיליליה הלא-יהודים של בריטניה, ובאשר למנטיקת המשנה, מכאן ואילך, כתצתה מהפישחה הנאצית לפולין, ומאותר יותר בהתאם להתקפות המלחמה, לא יזכרו עוד "יהוד גראנדי" אלא יהודים "ארצית היכובש הנאיצי".

קבוצה נוספת של תפילות ניתנת לבחינה בתקופה שבין אביב לסתו 1940: היא מקבילה לתקופה של הפלה השנה הנאצית למדינת הצפון, ארץות השפה, צרפת ומאותר יותר הקרב על בריטניה. בקבוצה זו חמש תפילה והכרזות צום אחת.

לשתי התפילות הראשונות מטעם הרבענות הראשית בבריטניה כותרת משותפת: "סדר תפילה ותחנונים לפני אבינו שבשמיים לתשועת אנשי צבאותנו" האחת מי"ח באירן ת"ש (26.5.40), והשנייה כנראה מברזיל של אורה שניה⁽²²⁾. התפילה דומות בנוסחן ומהוות גם תפילה אחרות בעלות כותרת רומה. תפילה נוספת מתה הרבענות הראשית בבריטניה שצריכה היה להיאמר מדי שבת כלהות "אל-מלא רחמים" לנופלים עצמא מדינה⁽²³⁾. חיבור הנושא המיוחד לתפילה מובן על רקע מספר האבדות הרבה בקרבות חילילי בבריטניה באויהה תקופה. בערב ר' תמוז תש' הרכיה אגדת הרבניים בארצות-הברית וקנדיה תענית על צורת אחינו מעבר לים. לא ברור מדויק מהולט להזכיר על תענית מיחודה במועד זה השאה גם-ה-בולי, יום העצמאות האמריקני, אמן, בודדים של יהודים נחלפו מאי ינואר 1940 הגיעו לעולם החופשי ידועות בודדות על מטבח של יהודים פולין,อลום לפיטר מיטב ידיעתו נתקבלה בתחילת תקופת קיץ 1940 ידועה מיחודה אשר חייה הכרת יום מצט⁽²⁴⁾. ראה לנו, כי מועד הצלם ויום התהערחות נקבע לתאריך ה-4 ביולי כדי לנצל את יום השבעת הנחוה בארצות-הברית ולהבליח כי המעוינים בגד יכולו להתאסף בבתי הכנסת לשמעו דברי כיבושן ותנומיהם. ראוי לציין, כי מידת הפרטיזאים של חברי אגדות הרבניים בארצות-הברית לא נפלה מזו של אחיהם מעבר לאוקינוס, דבר שהוכחה

(18) לזכם, לתשובה ותפילה וצדקה, הפדרס, כסלול תרצ"ט, שנה י"ב חורבת ט עמ' 3.

(19) "תפילה بعد שלום", לונדון, לשכת הרב הראשי 5699 (אוסף מוקטה).

(20) "המלחמה הנאצית, תפילה ותחנונים", לונדון לשכת הרב הראשי 5699 (אוסף מוקטה).

(21) "שעות בת עמי, תפילה על המלחמה לאומרה בק' שער השמים יצ' בלונדון וางיפה". 1939-5700 (אוסף מוקטה).

(22) "סדר תפילה ותחנונים לפני אבינו שבשמיים לתשועת אנשי צבאותנו" לונדון, לשכת הרב הראשי, ו- "תפילה ותחנונים לתשועת אנשי צבאותנו", 26 במאיו 1940-5700, לונדון, לשכת הרב הראשי (שתין מאוסף מוקטה).

(23) The Nazi war. Prayer and Supplication, לונדון, לשכת הרב הראשי, 1940-5700 (אוסף מוקטה).

(24) על הידיונות המגיונות לעולם החופשי בתקופה זו ראה:
A. Grobman, "What Did They Know: The American Jewish Press and the Holocaust. September 1939-December 1942", American Jewish History Vol. 68, n.3 (March 1979)

pp. 327-352, ב: ורטהיין, בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945, תל-אביב 1982, עמ' 148-141.

על ידי אמירות "מי שברך" לנשא המדינה, יעצרו ושריו בהפילה המיחודה ליום ה抗战⁽²⁵⁾. התמורות במכב' המלחמה בסתיו 1940 הביאו את העדה החסידית בבריטניה לכתיבת תפילה מיחודה המורכבת מבקשות לחילום ולפציעים - "שועת בת עמי, תפילה על המלחמה"⁽²⁶⁾, בין התפילות בקבוצה זו מעצים אלו תפילה אחת שהיא יצאה דופן: סדר תפילה שנערך באוגוסט 1940 בק'ק' שער השם, כנראה על ידי פליטים יהודים מהולנד, לרוג' ים החולות ה-60 של מלכת הולנד. האולן, המלכה ויולאניה⁽²⁷⁾.

קובוצה נוספת של תפילות היהנה משנת 1941 והיא כוללת שלוש תפילות מאות הרבנות הראשית לבריטניה. בחודשים אלה נמשכו ההפצצות על בריטניה, וגרמניה פlungה לבירית-המעוזות. בתפילה הראשונה מכ"ד אבדר תש"א (23.3.41) מוצרים לראשונה יהודים בשתי ארונות תמצאות תחת העול הננאציז, פולין ורומניה⁽²⁸⁾. ספרדים על גורלם המר של יהודי פולין רוחו עד בשנות 1940, אלום רק בסוף ינואר 1941 נודע על הנסיך להודיע את משלתו של אנטוננסקו ברומניה, שבמסגרתו נרצחו 120 יהודים ונכלאו למעלה מ-2,000⁽²⁹⁾. הדיווחים כללו ויארים של שוד ועינוי יהודים ואף מקרים של שריפת יהודים בעודם חיים. מציעו במיוחד היה שיפור "השתיתת הכלשה" של כ-200 גברים יהודים שנחטטו" בבית המתבחנים בבריטניה⁽³⁰⁾. על רקע זה יש להבין את הפירוט הייאורפי שבתפילה.

התפילה השנייה מעידה שההתקינה המדויק איינו ברור) כוללת בתוכה בקשה לחילוח צבא בריטניה ו-אל-מלא ורחמים" לנופלים בקרב ולקורבנות האחוריים של המלחמה. לראשונה בתפילה זו הקרכנות האחוריים הרבים שנגלו בהפצצות הגורמות על בריטניה: "אנא אזן بعد כל יוшибו בריטניה והצילים מרעש ומפחד בליות שלא יישו בתיהם קבריהם"⁽³¹⁾. התפילה העשויות היהנה אבטיפוס לתפילות וומות שציננה מדי שנה את ים פרץ המלחמה. הפעם נערכה התפילה בט"ז באלו תש"א (7.9.1941), כוורתה של התפילה - "סדר תפילה ותchanones במאמר המלך יר"ה [= ירום הוזן] לתשועת אנשי צבאותינו וצבאות אנשי בריטניה"⁽³²⁾ - רומאת במילימ" צבאות אש夷 בrinton, כנראה, לפלייש הגורמות של בריט-המעוזות, שהחלה ב-22 בינוי 1941. מחד גיסא, אילו היהת הכוונה לצרפת, היהת מנוסחת או לכותרת נכללה בתפילה בשם דומה שנותחרה בשנת 1940 בעית שערת היהת בת-ברית פעילה יהודה לבריטניה; מאידך גיסא, אין חכוונה יכולה להיות לארכות הברית מושם שכניסתה של זו למלחמה ארעה רק בדצמבר של אותה שנה.

ד) תפילות מזקפות "הפטון החסוי"

מן-1942 ועד לסוף המלחמה עמוות התפילות כולם בסימן היוזמות המגוועות בדבר "הפטון החסוי" של הבעייה היהודית" באירופה. בטי' באלו תש"ב (23.7.42) נאמרה בבריטניה "תפילה אוצרה לחילוי טבח היהודים בארץות הכבשות עי' הנאצים". בתפילה מובאים לראשונה לא רק יהודי פולין ורומניה אלא "שאר הארץות תחת על זרים עריצ' גויים". כמו כן מופיע לראשונה האזכור של "ישנות אהנו [ךן] אשר נצחים ונבחו ותנקו המונחים המונחים באוצרות נוראות"⁽³³⁾. עצם הפירוט בתפילה מחייב אותנו לשאלת שאלות: מה היה ידוע אז בעולם החפשי על גורלם של יהודי אירופה הכבושה? האם תוכנה של התפילה מעיד על קבלת ידיעות לגבי שיטות הרצח

(25) "הכרזות אגדות הרבניים לתשובה ולתפילה ולצדקה", הפרס, סיון תש"ש, שנה י"ד חוברת ג, עמ' 2.

(26) "שועת בת עמי, תפילה על המלחמה, לאנומרה בק'ק' ספרדים שער השם ע"ז בלונדון ואגףיה", לנדו'ן 5701-1940 (אוסף מוקטנה).

"Buitengewone Bid- en Dankstonde ter gelegenheid van den 60sten Verjaardag van (27 H.M. Koningin Wilhelmina op 31 Augustus 1940/27 Menachem 5700, Nederlands Vrijheidsdag (Netherlands day of Freedom) in de Spanish and Portuguese Synagogue, Bevis Marks, London. לא ידוע "יום שחרור" או "יום עצמות" עד לאחר מלחמת הולנד" מעניינת, כי הולנד לא ראיי בית המלוכה היו ימי ח'ג לאומיים. נראה, כי ביצירוף כוורתה והולכים הגולים בעקבות הידיעות על ביטויו מרהה אנטי-נאציים בהולנד בימי החולות החלו בקי' 1940 - L.de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, vol.4, 301-301, 299-299' ובמוחמד יר"ה לתשועת אנשי צבאותנו" 23 במרץ 1941, לונדון, לשכת הרב הראשי (אוסף מוקטנה).

(29) ת' לביא, יהדות רומניה במאבק על הצלחה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 11.

(30) גרובנן, ליל עשרה 23.

"Supplication for the Success of H.M. Forces and the Safety of the Civilian Population (31 and Memorial Prayer for those fallen in Battle and for Civilian Victims of War" London, Office of the Chief Rabbi, 5701/1941 (אוסף מוקטנה).

(32) "סדר תפילה ותchanones במאמר המלך יר"ה לתשועת אנשי צבאותינו וצבאות אנשי בריטניה, יום לונדון, לשכת הרב הראשי. (אוסף מוקטנה).

"Memorial Prayer for the Victims of the Mass Massacres of Jews in Nazi Occupied Lands, London Office of the Chief Rabbi 5702-1942" (אוסף מוקטנה).

ברח השתמשו הנאצים? בתחילת 1942 פורסמו כתבות בשבועון היהודי "גואיש קראוניקל" בבריטניה על טבח אזרחים טוביים, בניינים יהודים וואת בעקבות הודעת מולוטוב מיום 7 בנואר 1942). במארס 1942 דיווחו עתונים יהודים ולא-יהודים בניו-יורק על רציחות המונים בוילנה. דוח מושמך ומודיעק למדיע על תכנית כללית לחיסול יהודי פולין. שהעריך את מספר הנורחים ב-700,000 נפש, בשל עלי-די ה"בנד" מואישה במאי 1942. תמצית ממנה שודר בבי.בי.סי. ב-2 ביוני, והנ��ודות העיקריות שבו (כולל התאמדן הבלתי מעודכן של מס' הספר הקרבנות) פורסמו לאחר מכן בעינויים בבריטניה וחעברו לארצאות הברית על-די סוכנות הידיעות היהודית (ויט"א - ח-ה).⁽³⁴⁾

בתגובה לידועות תללו הולט בניו-יורק לקיים אסיפה מוחאה ב-21 ביולי 1942 – יומיים לפני ט' באב. למעלה מ-20,000 אנשים הצטופו בעקבות מוחאה全局. כשלפיים נספחים חמוטינו בחוץ כדי לשמעו נאומים מפיהם של ראש עיריית ניו-יורק פיורלו לה גוארדיה, הרב סטיפן וייז' אחים. בו בזעם הכריה מועצת בתיה הנסית של ארצות-הברית על ט' באב

ובאשר לשיטת הרצת: כבר בינוואר 1942 פירסם "גואיש קראוניקל" כתבה על הניסיות שנעשה במהלך הרינו מאויה אז בראש בגא. באביב וקייזר 1942 הופיעו כתבות נספות על ביצוע רצחנות חמוניות בחלקן עיראת תא-ז' נויים.⁽³⁵⁾ על כן ניתן לקבוע כי בעת תפלה האכורה על-די הרבעות הראשית לבריטניה שנאמירה בט' באב תש"ב ביידי מחרה ידיעות על שיטות הרצת השונות בין נקטו הנאצים במורה-אירופה. בקייזר 1942 רק מימדי הרצת היו מערפלים. תשובות נספות לדיעות לא בשושן למא. ביוזמת הרבעות הראשית בא-ץ-ישראל ואנוגות הרבענים בארכז'ת-הברית ובקנדה נרכחה בערב ראש-חודש אלול תש"ב (12.8.42) תענית ציבורי עולמית בהשתתפותם של יהודים-13 ארצות-חונשיות ובייניהם: ארצות-הברית, בריטניה, א-ץ-ישראל, פרוטול, שויז'ן, מקסיקו, ברזיל, קובה והרפובליקה הדומיניקנית; אף מטענקן שבברית-הமועצת נתקבל מברק באגדות רוגבנש בניו-יורק בא' הלשון: "קבלנו ברוחכם והשכנו לפחות קורא, מלא את דרישתכם ואנו מצטרפים למפעל". יש לציין כי היהת זו העומדת הראשונה מאז מההפקה הקומוניסטית ב-1917, שיחדים ברוסיה הסובייטית הוצרפו לכל ישראל בעין דת'יל".⁽³⁶⁾

במשך דודשי הקץ וחסתו של 1942 המשיכו להגיאו לעולם החופשי ידיעות על ביצוע "הפרטון החופשי של הבנייה היהודית". באוגוסט 1942 נתקבל במשרד החוץ הבריטי מברק מאת ד'ר גורהדז'ט ויגנאר, נציג הקונגרס היהודי העולמי בז'נבה, ובו דיווח על תכנית להשמדת יהודי אירופה. המברק הועבר לצציגי הקונגרס היהודי העולמי בלונדון ולרב סטיפן ווייז בניו-יורק.⁽³⁷⁾ בתקופה זו של סוף קיץ 1942 פורסמה בבריטניה תפילה מיוחדת אחת בלבד – תפילה ליום השנה השלאי לפרטן המלחמה, שנאמרה ב-3 בספטמבר 1942 (כ"א באלו תש"ב).⁽³⁸⁾

העדויות המצלבות על רצח היהודים באירופה שהגשו לעולם החופשי עד סתיו 1942 גרמו לשינוי בעמדות ממשלה בריטניה וארכז'ת-הברית בדבר הצורך בהתייחסות מפורשת לעין המדינות הקורע להכרזת הרשות הדתית הגיאו לתשובה לשיאן. בכ"ג בכסלו תש"ג (2.12.42), האריך שנקבע ליום בכ' ומספ' 29 ארצות, התקיימה תענית ציבור בארכז'ת-הברית ובא-ץ-ישראל, שכלה הנרחב שאלות מיעדות ורגילות, תפילה מה"עבודת הקדש" לה'יא"א ותקיעת שופר. היהודות ניכר גבי ביצוע התענית. בא-ץ-ישראל נסקה כל מלאכה בשעה 12.00 בצהרים, למעט מפעלים ששרתמו את המאץ המלחמתי. נסגורו בתים השעשעים ואף הופסקה התהבורה הציבורית. בתפילה שחרתו נאמרו סליחות מיהדות, ותקעו בשופר. בירושלים יוצאו המונים לכותל ולקברות הצדיקים⁽³⁹⁾, ביצוע וום החום בארכז'ת-הברית היה שונה מעיר לעיר. בניו-יורק, עיר בעלת אוכלוסייה יהודית גדולה, נאמרו תפילות מיעדות, שדרו שידורי רדיו מיעדות, ומספר תחנות-שידור אף מהטיקו את שידוריהם במקש שתי דקות לאות אבל, כי בזמן הפסיקה למלחה מחוץ מלון פועלים יהודים ולא-יהודים את עבדותם במקש שער דקota כאות ההזחות עם יהודי אירופה הכבושה.⁽⁴⁰⁾ תשעה ימים לאחר מכן התפרסמה בארכז'ת-הברית תפילה מטעם התנועה הריקונסטרוקציוניסטית תחת הכותרת "י'וכור". תפילה זו נכתבה כולהangan, אך התבessa על פסוקי תהילים. כן מנתה את מספר הנרצחים והMBOLIM למחנות ב-11 ארצות כבשותן.⁽⁴¹⁾ המספרים המופיעים בתפילה

(34) י' באואר, השואה: היבטים ההיסטוריים, תל-אביב 1982, עמ' 61-63.

(35) D. S. Wyman, *The Abandonment of the Jews-America and the Holocaust 1941-1945*, New York 1984, pp 24-26.

.Jewish Chronicle 9.1.42; 3.4.42; 24.4.42; 19.6.42; 3.7.42(36

(37) "תענית ציבור עולמי", הפרס, אלול תש"ב, שנה ט'ז' חוברת ו' עמ' 4-3.

.(38) וסרטטיון, שט, עמ' 143.

(39) "סדר תפילה ותchanions במאמר המלך י'ר'ה לשושעת אנשי צבאותינו וצבאות אנשי בריטניה, יומן י' ניצבים-וילן, והוא של שנים מעת פרצה המלחמה" 3, בספטמבר 1942-5702, לונדון, לשכת הרב הראשי (אוסף מוקטור).

(40) וסרטטיון שט, עמ' 144.

(41) ההפנה, כ"ג בכסלו תש"ג (2.12.42), עמ' 1; כ"ד בכסלו תש"ג (3.12.42), עמ' 2.

(42) ווימן, שט, עמ' 72-71.

(43) "י'וכור", Vol. VIII n. 16 (ד' טבת תש"ג), עמוד חפתיחה.

מסתכנים ב-1,869,500 מגורשים והרוגים מתחילה המלחמה, ולקוחם מוחודען של משרד החוץ האמריקני בעניין זה, שפורסמה בשבועו הראשון של דצמבר 1942⁽⁴⁴⁾.
 שיבוש הדואר וביעות התקשרות השכיחות בשנות המלחמה עיכבו את העברת החולטה על ביצוע יום הツום מארצאות-הברית או-אץ-ישראל לבריטניה, ועל כן לא הספיקו לארגנו שם באותו הזמן כבארצות אחרות והחולט איפוא לקיים שם צום נפרד. תג ההונאה גרם לעיבוב נסיך אלטם לקרהת השבוע השני של דצמבר הכריזה הרשות על בערינה על תענית ציבור בטהבת תש"ג (13.12.42), היא פרסמה סדר תפילה מיום - "בכי ותרורום ביום צום ופסוף על אהנו [כך]"⁽⁴⁵⁾.
 חללי הרצת כל הארץ הודיעו היחיד בתוכנו של סדר התפילה לעומת מות שיכרינוינו בחנשת הפסוק "פלוות אהנו על דת הרצת להשמד לחרוג ולאבד את כל היהודים מדרום ועד צפון טר ונשים" לתוכ תפילה "אל מלך רחמים" - התיחסות ישרה לתכנית כוללת להשמדת יהודוי ארופה שפרטיה כבר החלו להיחש בעולם החופשי באוטה תקופת⁽⁴⁶⁾.
 לקרהת ביצוע יום הツום עלתה בעיה בדבר קביעת מקום התכניות לאירוע המרוכז באוטה יומם - טקס אמרית סדר התפילה ונאמנו של הרוב הראשי בבריטניה. בתכנית הוללה על חורבות בית-הכנסת הדול בלבונון שנחרב בתמצחותם מוסלמים, אך כטעאה ממאיר האירחווי הועברת התכנית לבית-הכנסת בויסט מרקס, שהועמד לרשות "את'ניא האשכנאים" על-ידי פרנסי הקהילה הספרדית. בבורו הסגריר של יום ראשון ה-13 בדצמבר 1942 התכנסו מאות יהודים בין כוותלי בית-הכנסת של ק"ק שער השמיים, מרא נאברה, התסתף גם הוא בחנשותם כאוות שותפות. פרנסי נתקימו גם תפילות מיוחדות בבית הכנסת הליברלי המרכז בסנט גונס וו'ד, לונדון, ובבסטים צבאים ברתבי בריטניה. נסח תפילתו של הרב הראשי הופץ יומם מס'ר לפני מועד התענית, ועל כן נמצאו בידי החיילים באמות התקיימו תפילות מיוחדות מיום תפילה⁽⁴⁷⁾. אין בידינו מידע על בעיון יום הツום בקהלת החדריות בבריטניה.

על נסיבות הזמן קיבלת תפילה "אל מלך רחמים" מוקם מרכז בסדר התפילה המוחדים בשעת טבת פיסימה אגדת הרבענים בארצות-הברית ובקנדה נסח שנטן במקורה ליום כתש"ג. ביום היכרונו נציגות ת"ח ות"ט⁽⁴⁸⁾. בז' בנסח אותה שנה הכריזה הרשות בבריטניה כי יש להוסיף את הקטעים "יהי רצון" ויאחינו כל בית ישראלי" כתוספה לדיר הפסח בליל א' וב' של החג, לפני אמרית "שפוך חמוץ". להכרזה זו צרפה אגדת הרבה הרוב הראשי בבריטניה, הרב הרץ, שבורתה "התפללו עד המתים"!⁽⁴⁹⁾, אשר את המתים⁽⁵⁰⁾, והוא שימה בסיסו של פיו חיבורו התפילה בבריטניה מכאן ואילך. תפילה אליל עליון היו מרכיבים רבים משלוחת עירקיות בעלות נסח סטנדרטי: תפילה بعد "אחיננו נאשלא תחת העל האצי אחד; ותפילה" "אל מלך רחמים" לחיל הטבח האנגלי וליהודים שעדיין נאשלא תחת העל האצי אחד; ותפילה מופיע האזכור המפורט ביהור שמענו בתפילה לשורי לשיטות שנושחה וככבר בט' באב תש"ב.
 באיר ותש"ג (מאי 1943) התפרסם נסח אחר של תפילה "אל מלך רחמים" מאי הועוד להגנה על כבוד בת ישראל ע"י הרשות הראשית לתל-אביב ומזור. התפילה החדשנית זיכרן של נסחות 93 התלמידיות מסמירות⁽⁵¹⁾ בתפילה מופיע האזכור המפורט ביהור שמענו בתפילה לשורי לשיטות חיילים גרבנאים⁽⁵²⁾, בתפילה מופיע האזכור המפורט ביהור שמענו בתפילה לשורי לשיטות הרצת וחיקפו:

את נשומותיהם של הרבה מאות אלפי ישראל, אנשים ונשים ילדים וילדים שנחרגו ונשחטו ונש��ו ושנקטו חיים במדיניות פולין, ליטא, רומניה, גרמניה, אוסטריה, צ'וסלובקיה, יוון, הולנד, בלגיה, נורווגיה, צרפת ואחר הארצות הכבושות⁽⁵³⁾.
 יסודו של נסח זה שומר לאחר השואה והוא נאמר עד היום בקהילות רבות, בעיר בא-אץ-ישראל, בעתazar נסמות במקומות⁽⁵⁴⁾. בראותנו את החדשונות בנוסח התפילה מאז קיץ 1942 ובז' בדיענו כי פעילות הצלחה ניכרת התפתחה במהלך שנות 1943, מפליא לראות כי ב-3 בספטמבר התפרסמה בבריטניה שוב התפילה המסורתית לרוג'ל וו'ם השנה הרבעי לפrox המלחמה - לא כל תוספות שייעדו על התהומות שחלו לעומת שנים עברו⁽⁵⁵⁾.

Jewish Chronicle, 11.4.42. p. 1 (44)

(45) "בכי ותרורום ביום צום ופסוף על אהנו חללי הרצת בכל הארץ תחת ממשלה הזדון" לשכת הרב הראשי, לונדון 1942 (אוסף מוקטה).

Jewish Chronicle, 18.12.42. p-5 (46)

(47) "א-ל מלך רחמים", חרדס, טובת תש"ג, שנה ט"ז חוברת י', עמ' 2.

"Pray for the Living! Remember the Dead! A Passover Message by the Chief Rabbi." (48)
 (אוסף מוקטה.)

(49) פרשת 93 מורות ותלמידיות סמירות "בית יעקב" בקריאקוב היא פרשה מעורפלת, ואכן כאן המקום להרחב. בדעתנו להתייחס לכך במחקר אחר.

(50) תש"ג, 93, חוברת לזכור תשיעים ושלוש מאחינו פולין שחבורו במות קדושים לבתי המדר לקלון, יצא לאור על ידי הצעד להונאות על כבוד בית ישראל על-ידי הרשות הראשית לתל-אביב והמחוז, תל-אביב, איר תש"ג.

(51) ראה למשל: "אזכרה לקדושים השואה", סידור תפילה - נסח אשכנז, הוצאה קורן, ירושלים תש"ב, עמ' 271; "אזכרה לתלילי השואה", מהזוהר רינת ישראלי ליט' פפער - נסח ספרדי, הוצאה תש"ג.

יד שפרא" באלון שבות וחוצאת מורות בע"מ, ירושלים תש"ט, עמ' 234-233.

(52) "סדר תפילה ותחנות בENAMEL המלך י'ה' לתשועת אנשי צבאותינו וצבאות אנשי בריטניה,

ערב שבת קודש פ' שפטים הוא ארבע שנים מעת פרצה המלחמה", 3 בספטמבר 1943-5703, לונדון, לשכת הרב הראשי (אוסף מוקטה).

קובוצה נוספת של תפילות שהתקיימו בתקופה שבין אביב לסתו 1944 מתקבלת לפילה הגרמנית להונגריה ולריכוזם וירושם של היהודים מארכ'ן ולמונוטה הריכ'ן וההשמדה. בכ'ח באדר תש'ד (23.3.44) התקיימים בארץות-חברת'ן ובארץ-ישראל צום עקבע על יי' הרבנות הראשית לארכ'ן-ישראל והאדמו'רים מגור ומבל' צ'ג'ת'ה ראנ'ה פלייש הגרמנית להונגריה⁽⁵²⁾. אין ספק כי האדמו'רים מגור ומבל' היו גושים במירוח למתוך רוחם כיוון שהוו על בשרם את איזוות הנאצ'ים. האדמו'ר' מגור מבל' היה לארכ'ן-ישראל עוד בשנת 1940. ר' אהרון רוקה, האדמו'ר' מגור מבל' השכילה להימלט מפולין להונגריה באנצע המלחמה. שבועות אחדים לפני נסitemם של הגרננים ומעודכן למד' למתוך בשטח הקיבוש. על רקע זה יש להבין את הנסיבות של שני האדמו'רים לקביעת יום התענית למען יהוד' הונגריה⁽⁵³⁾.

נסח מעודכן לתפילת "אל מלא רחמים" פורסם על-ידי הרבנים הראשונים לארץ ישראל, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג והרב בן ציון מאיר חי עזיאל⁽⁵⁴⁾ בסיוון תש'ד. לרשותנו מזכרת עתה הונגריה בתחום רשיונות החבושים והנגענות. לקרה ט' באב הושפו וחרבו הרבנות הראשית בארכ'ן-ישראל בשיתוף עם אגדות הרבנים בארכ'ן-חברת'ן ובקנדה לזכר הקברנות, בה נכלו אדמו'רים ורבנים נערצת'ה. קניתה, מקוננת על הירצחים של צדיקים וקדושים גאנ'י ישראל מלון, גאליצ'ין, עטיריד, אונאנארה, טשע'ר-סלאבקיה, ליטא, ולטביה, ובאה בו לידי ביטוי גישה של מרטרולוגיה "מורחה-איירופאנטיות" של ראשי אגדות הרבנים בארכ'ן-חברת'ן ובקנדה. נישאה זאת תישאר דמייננט גם בעtid ותהוו קו מנוחה בהתייחסותה ההיסטורית של אגדות ישראל בארכ'ן-חברת'ן לנושא חושאן כולה⁽⁵⁵⁾.

שתי התפילות לאחריות מונח'ה משנת 1944 הינן מברטניה - התפילה המסורתית לרגל יום השנה החמשי לפרק המלחמה⁽⁵⁶⁾, והתפילה שנאמנה בעת חנוכת בית-הכנסת הני' הראשו אשר יועד לשמש יהודים בארכ'ן המשוחררת ביבשת אירופה⁽⁵⁷⁾.

ה) סוף המלחמה וה歇horor

קבוצת התפילות האחרון הינה מאביב, קיץ וסתיו 1945, והיא מתקבלת לימי המלחמה האחרונים וה歇horor. בערב ר'ח ניסן תש'ה (14.3.45) קראה אגדות הרבנים בארכ'ן-חברת'ן ובקנדה לתענית ציבור עולמי בעקבות הידיעות הבזוקות על ורבורן יהוד' אירופה, שהלכו ונתרבו בכל שכונות פנה הקורא למוציאים שאל:

וחאם חינה עארתנו מטפיה: האם עשינו את המוטל עליינו, את אשר יכולנו ואשר היינו צרכיכם לעשות... לא ולא, אלף עניים לא!!!⁽⁵⁸⁾

kol קורא זה משמש כein שלילוב בין "דין וחשבור", "חשבון נש'" ו"אנגי מאשים" לבני התנוגות של הציבור האורתודוקסי בארכ'ן-חברת'ן בתקופה השואה. יש בכך עניין רב, דזוקא לאור הפלוס שהתפתחה בשנים האחרונות סכיב המאמצים שעשו על-ידי היהודים בעולם - יהודים וכארוגנים - למען אחיהם באירופה. מכל מקום, שלצין כי זו הכרזת הצום האחרון מתקופת השואה אשר מעזנו.

לקראת סיום המלחמה נכתבו תפילות יהוד' אחדות לנצחון של בעלות הברית. בידינו ארבע

(52) "לצום לבכי ולמספד", הפרדס, ניסן תש'ד, שנה י"ח חוברת א; עמ' 2.

(53) יצאוjas של מספר אדמו'רים מארופה הכבושה בתקופת השואה (בינם האדמו'רים מגור, בווב ובל') מהוות פרשה מיוחדת במלח'ה. נשא זה לא זכה עד עתה לטיפול היסטורי רציני. הספר היחיד שכתב בשואה זה הוא ספרו של משה יהזקאל [-פראג] המתבסס עלckett מסיפוריהם של עד' איה: "חצ'ות ורבי מב' מגיא החrichtה בפולון, ירושלים 1962. בשנים האחרונות התהרכס פולמוס בנושא זה מעל דפי כתבת-העת ביוניים - ראה: מ' פיקאץ' ג'יירות פולין ומונחה שלולה לייהודי הונגריה בדרכה חסידית בלאייה בינויו 1944-1945; מ' פיקאץ' ג'יירות כיוונים 11. Mai 1981, אביב תש'מ"א, עמ' 119-155; נ' אורטנר, "על פרשה חסידית בלאייה (תשובה למאמרו של מנדל פיקאץ')", פיקאץ' ג'יירות, 14, פירר' תשמ"ב/פברואר 1982, עמ' 149-145; מ' פיקאץ' ג'יירות, "הרבענית מסטראפוקוב על הבטחות הרבי מבל', ושתי השקפות. סותרות על לכת"

(54) הפרדס, סיוון תש'ד, שנה י"ח חוברת ג; עמ' 3.

(55) הפרדס, מנח'ם-אב תש'ד, שנה י"ח חוברת ה; עמ' 2.

(56) ראה הערכה 65 להלן.

(57) סדר תפילה ותהנוגות במאמל' המלך י'ר'ה לתשועת אבותינו וצבאות אנסי בריתנו יומ' א כי תבוא והוא חמיש שנים מעת פרצה המלחמה", 3 בספטמבר 1944, לונדון, לשכת הרב הראשי (אוסף מוקטעה).

"The Consecration of the first Mobile Synagogue donated by the St. Kilda Hebrew Congregation, Victoria Australia. For Relief Work in the Liberated Countries on the Continent by the Very Rev. The Chief Rabbi Dr. J.H. Hertz C.H. Assisted by Rabbi Dr. E. Neufeld and Rev. J. Goldstein. Sunday Nov. 12. 1944-5705 at the New Synagogue Egerton Road. N 16. Chief Rabbi's Religious Emergency Council. 86 Synagogue Egerton Road. N 16 Amhurst Park N. 16 (אוסף מוקטעה).

(58) תענית ציבור עולמי על החורבן היהודי", הפרדס, אדר תש'ה, שנה י"ח חוברת י"ב, עמ' 2.

תפילה מוסוג זה. הן חוברו על ידי הרבנות הראשית לבריטניה⁽⁶⁰⁾, ק"ק שער השמים בלונדון⁽⁶¹⁾, הקהילה הליברלית בלונדון⁽⁶²⁾ ובית הכנסת בחוברט, טסמניה, שהיה בית הכנסת העתיק ביותר באוסטרליה (נוסד בשנת 1845⁽⁶³⁾). סדרי תפילה אלה ממשים, בכונה או שלא בכונה, מעין סיוכם למכלול התפילות אשר נכתבו בשנות המלחמה: נאכרים בהם בתי הכנסת בין עמיים, הסלודה ממלכתה, תתקוה לשולם נצחי, הפליטים, נגעי ההפצצות, החליטים האזרחיים, החילים בצבאה בריטניה שנפלו, חילים בעבאות זרים שעוזרו למאנץ המלחמות, היהודים שענו וגורשו, היהודים שננטחו, היהודים שרדו ולבסוף כובען גם המלך, המלכה של בריטניה וצאצאיהם.

התפילה האחרונית מביניהם כרכונולוגית חוברה על ידי "הרבות הרاشית לבריטניה" והיא הייחידה מבין התפילות שנאמרות עד היום. תפילה קצרה זו נאמרת מדי שנה ב-11 בנובמבר, יום שביתת הנשך הכללי במלחמות העולם הראשונה, אשר הפק ליום זיכרונות לשתי מלחמות העולם. עיקרה -

תפילה לאCAR הוולדים מואבא בריטניה, והוא מסתיימת בקשה לשולם נצח:

"קרוב על כל יושבי תבל ארץ, אמן ואם"⁽⁶⁴⁾.

בתפילה זו, שורותיה האחרונות זהות לאלו שבתפילה המיוונית הראשונה שפורסמה באביב 1933 על ידי הרבנות הראשית לבריטניה, נסגר מעגל התפילות המיתומות שכתבו בעולם החופשי בתקופת השואה.

(ו) מסקנות

באש דבינו צינו, שהטענית מהוות תגובה מסורתית של היהדות הדתית בתקופת השואה. במאלה סקירותנו ראיינו שגם למועד ולטוקן התפילה חשיבות מיוחדת: לעתים משקפת התפילה אירועים מיוחדים הנוגעים לחיה היהודים תחת חשלונו הנאצי - כגון "ליל החוללה"; במקרים אחרים משתקפים אירועים הקשורים במהלך המלחמה באוטו-המדינה - כגון ההפצתה על גורלם של היהודים "שלא יעשו בתיהם קברים"⁽⁶⁵⁾; ובמקרים אחרים, והם הרוב, הדגישות על גורלם של היהודים בארצות הכבשות הם במקודם התפילה - בעיקר בתפילות שנכתבו לאחר קיץ 1942, מועד חידשת המודיע על ביצועו "הברון הספר".

מתוך התפילות יכולים אנו להבחין בשתי בעיות פנימיות המאפיינות את העולם היהודי הדתי - בעיות הסמכות והאחיות. כמעט ולא ניתן למצאו נסח תפילה אחד או שיתוף פעולה בין האזרחים אפילו בנושא כגון תפילה הדעה על הניצורים בתום המלחמה. כל זאת, ועוד יצר תפילה משלה. בבריטניה ראיינו את הרבות הרاشית, הספרדים והלביראים ובונסף להם "העד" - הרבות הרדיות שבפה כל היסמין לא נרעמו התפילות המיוימות שנאמרו, בארץ ישראל - הרבות הראסית והעדת החרדית המכילת חזרותיהם של אדמור'רים שונים; ובארצות הברית - האורתודוקסים, הקנסרטיביסטים, הפרוטסטנטים והריקונסטורוקציוניסטים. לעיתים רוחקות בלבד היה קיים שיתוף פעולה בין הזרמים האורתודוקסים בארץות שונות כגון בין הרבות הראסית בארץ-ישראל ובבריטניה לבין אגודות הרבנים בארץות-הברית ובקנדה.

יש אירנהיה בדבר, שלמרות העדר התיאומים היה קיים דמיון מפליא בין התפילות מכל הזרמים, עם מעט יוצאים מן הכלל. תפילותיה של רבנות הארץ, אלמנון מפליא בין תפילה גו "פרומי"

ואוניברסאי יותר מאשר אלו של הלביראים עצם. לעומת זאת, תפילותם של

הריקונסטורוקציוניסטים, המורכבות בעיקר מפסקי תהילים, בהחלתו יכולת היה להיכתב על ידי האדמוניים מוגר או מבל. גם הינותנותם של ק"ק שער השמים ואגדות הרבנים בארץות-הברית -

ובקנדה היו יכולות להחליף ביניהן כותרות ושותות מחברים מכל הזרמים, עם

מחברי התפילות כבר אינם, ורוב התפילות נשכח,อลם בעיתם הסמכות והאחיות עומדת בעינה

ואף מוצאתה בינוי חדש בניסיון לתבל-מושכלת שנערכו בשנים האחרונות להאריך תפילה לאCAR

רבנות השואה. ואכן, לאור הוויכוח בין הזרם החזרי לבין כל שאר הזרמים סביב המינות "שאה"

מול "חוון", אין להויה כי יימצא פתרון לבעה או יימינו.⁽⁶⁶⁾

בעוברנו על התפילות בעת הנאת המחקר ראיינו עד כמה הנitionה ההיסטורית הcker והיבש על

להשכיה את כווניהם העיקריים של מחברי התפילה וקובעתי התענוגות. לעינו לאכזר כי כוונוניהם

של אנשים אלה לא הייתה להזכיר למתפללים ולמתעניינים ידיעות על גורלם של יהודים וללא

לחבר תעודה היסטורית; כל מה שבקשו היה להמחש את שיתוף הגורל היהודי, לאפשר לקהל

לבקש רחמים עבור אחיהם נרדפים, ולהתפלל להם בעצם. תושבי ארצות העומדות בפני עצמן

(60) "יזודה וקול זמורה בבתי כנסיות על הגבורות ועל התשועות במלחמה העולמית", לונדון, לשכת הרב הראשי, 1945-5705 (אוסף מוקטנה).

Special Service Prayer and Thanksgiving on the Declaration of Victory over Germany. (61)
Spanish and Portuguese Jews' Congregation. London 1945

"Liberal Jewish Synagogue, London. Service of Thanksgiving for the Final Victory of (62
the United Nations in the War of 1939-1945 and for the Ensuing Peace". August 19th.
1945 (אוסף באכם).

(63) התכתבות עם ב' ה' פיסקל, Hobart Hebrew Congregation. אפריל 1983.

(64) "תפילה לא-אל בכל שנה ושנה על הישועה אשר עשה לארצנו עת כי שבתה המלחמה העולמית", לונדון, לשכת הרב הראשי, 5706-1945 (אוסף מוקטנה).

Rabbi Yitzchok Hutner. "Holocaust". *The Jewish Observer*, vol. 12. n.8. (65)
. Heshvan 5738/ October 1977. pp. 3:7

הפלישה - לא יזדקקו בעתיד הקרוב לתפילותיהם של אחרים. על אף הניסוחים השונים והוואר שיתוף הפעולה, פנו יהודים מכל הזרמים בארצות השונות לבקשתם בבקשתה דומה - להצלחה, לנצחון ולשלום, וכך ה彷עה התפילה לאחד מסימני אחיזות הגורל היהודי בעינן של שואה וחורבן: "ובצחות התשובה התענית והתפילה", כתוב הרב אליעזר סילבר, ראש אגודות הרבניים בארץות-הברית ובקנדה, "ובצחות תורתנו הקדושה נשען, והקב"ה יאמר למשיחית הרף ונזכה לניצחון מהיר של ארצנו, וישלה את גואל הצדיק בב"א [במהרה בימי אמן]"⁶⁶.

66) "הכרזות אגדות הרבניים", הפרט, שנה ט' חוברת ז, עמי 3.

תעודת ועדות

שתי תעודות על הכנסתות בארץ-ישראל ותגובהן לדייעות על השמדת יהודיה אירופה

מאז הועלה על הבמה מוחתו של רולף הוכחה "מלך האחים" בתקילת שנות השישים לא פסק הדיוון ביחסן של הכנסתות הנוצריות לאורל היהודים בתקופת השואה. ברם, החבש הארץ-ישראל של הנושא לא זכה לעיון כלל, מלבד מה שפירסמו שריידלנדר בדבר העברנות הרבניים הראשית לארץ-ישראל⁽¹⁾, שאליאש בדבר מדיניות ההצלחה של הרבניים הראשית חרבנות הראשית (תקיק: כליל A, אלול תש"ב - איר טשוי, מס' 4/10).

א. יצחק בן-צבי אל הרבניים הראשית לארץ-ישראל:

הוּאָדָלָהָלְאָמָםְלִכְנֵסָתְיִשְׂרָאֵלְבָאָרֶץְיִשְׂרָאֵל GENERAL COUNCIL (VAAD LEUMI) OF THE JEWISH COMMUNITY OF PALESTINE

Ref. No. 2845/ מס' 1.2.43

כו' בשבט תש"ג
TEL. 4356
P. O. B. 1088
JERUSALEM

טלפון
ת.ד. 1088
ירושלים

לכבוד
הרבניים הראשית ליהודי ארץ-ישראל
ירושלים.

ר.ב.
חריני מותכבד לצרף למכתבך זה, את המכתב שקבלנו מהתונגרט היהודי העולמי⁽²⁾ והנני מציע שכ' הרבניים הראשית יפנו בהתחאים לתוכן המכתב לכנסיות השונות בארץ, בבקשת שיפרנסמו הצורות נגד מעשי השמדה של היטלר על היהודים באירופה שתחתת כיבושו.

ואלה הן הכנסתות שלפי דעתך אפשר לפנות אליהם:

1. הכנסתה האורתודוקסית-היוונית [כך]:

" הלטינית	.2
" האנגליקנית	.3
" הרווטסטנטית	.4
" המארוניתית (נציגים לה ביפו ובחיפה)	.5
" הקופטית (חברים)	.6
" הקוריאת-כלזית	.7
" הארמנית	.8
אף לכנסיה המוסלמית בארץ וברצות השכנות, יש לפנות בצורה מתאימה. ⁽³⁾	.9

אודה לבכ' הרבניים אם תואילו להודיענו את החלטתכם.

בכבוד רב

[על החתום] י. בן צבי

הנהלת הוועד הלאומי

S. Friedländer, *Pius XII und das Dritte Reich, Eine Dokumentation*, Reinbek bei Hamburg (1965, pp. 154-162; S. Eliash, "The 'Rescue' Policy of the Chief Rabbinate of Palestine Before and During World War II", *Modern Judaism*, Vol. 3, no. 3 (October 1983) pp. 291-308.

(2) מכתבו של התונגרט היהודי העולמי לא נשמר במכון למכותב.

(3) המלים "יש לפנות בצורה מתאימה" נוספו בכתב ידו של בן-צבי.

ב. הרבענות הראשית לארץ ישראל אל הנהלת הוועד הלאומי:

מ/4/10

כ"ה לח"ד אד"א תש"ג

כבוד

הנהלת הוועד הלאומי,
 ירושלים.

אנ.

בחמשך למכתבכם 2845 מיום כ"ז בשבט תש"ג בלויות מכתבו של הקונגרס היהודי העולמי הנשייה הח"מ בשמו ובשם חברו הרב הראשי הרצוג שלחה את מזכירו בלויות מכתביו בקר באחת האפיטריינריך הארכני היוני והלאטני. באפטריארכיה הארמנית תшибו שהאפטריארכ נמצאה ברמלה לרגלי מחלתו ומחכים לשעה מושחתת לחשב אתו. האפטריארכ היה חסיב שהקונגרגציה שלהם היא לא יונית כי אם ערבית וחושש מפני צעם המונים בשל הטעה פומבית מצד זה כאשר עם רצונו ופשו. כתב "שאן ביד בישופים לחסיף על דבריו הנערצים של האפיפיור"⁽⁴⁾ אחרי תשובה אל לא מצאנו עוד מקום לחמיש בזה לפני העדות הקטנות.

בכבוד רב
הרבענות הראשית לא"י
הנשייה

המציר הכללי

[החותימה בלתי ברורה]

(4) הכוונה לדברי האפיפיור באגדת חג המולד 1942 ראה פרידלנדר (לעיל, הערת 1), עמ' 96-98.
G. Lewy. The Catholic Church and Nazi Germany, London 1968. pp. 299-230.

תפללה מיוחדת ליום הchiefוּרִיט (תש"ג) האג (הולנד)

בימי השואה נתקבבו תפילות הרבה על-ידי שלומי אמוני ישראל. באחדים מהם זו אמרה של הגב' באומל במקומות אחרים בחופזה זו. כאן אנו מביאים תפילת שנותרנו בידי הרב הראשי של האג שהולנד, הרב יצחק מארסן (*Maarsen*). היא נאמרה לפני תפילה נעילה תש"ג (21 בספטמבר 1942), חמישים מАЗ חילו היהודים הולנדים לקים של יהודי הולנד למחנות המגורות. היה זה יום היכרושים האחרון שעוד ניתן היהודי הולנד לקים בארץ מושבם; בעבר ראש השנה תש"ד ביצע הגירוש האחרון של יהודי הולנד. התפילה מוציאה בארכון הקהילה האשכנזית בהאג, הנשמר בארכון העירוני¹. (*Gemeente-archief's Gravenhage, Archief 131, nr. 480*)

אדוֹן הָעוֹלָמִים
גבוא לפניך ביום הקדוש וחנורא זהה ועפפניו צלו דמע מאין הפוגות, יחassoc הָרוֹאֹת בְּאַרְוּבָּות
כאשר עלו לפנינו הָמְאוֹרָעָות הקשות שעולו תפלה, בעותיך צפחתונו סבונו בפיהם כל חווים.
ונמהו איזך יזרח מאריך יום אל פל ויחשיך אלינו.
נא אַלְקֵי הָרוֹחָות פָּזָר לְטוֹבָה אֶת נְשֻׁמוֹת בְּנֵי קָהָלֵתנו שָׁגַפְלוּ חֲלִילִים בְּאָרֶץ מְרֻחְקִים, גַּמְצָאָה
מנוחה ותמת פָּנָפי שְׁכִינָתָה, מִתְּנִינָה אַרְוֹת בְּעָרוֹרְתָּה, וְתִּחְסִינָה גְּסִטָּר אֶל סָלָה.

אב חָרְמִים
משמעותי [*Cd.*] הלב באה לאניך שאלת חרדים מחרדות עמו הָאוּמֵל: עד קתני אל דמעתנו אל
תחרש, קלא שערוי חימימות עוד לא בשלבות. נא אל נשיבנו ריקם מלפנינו, כימי [*Cd.*] ענותנו נא
תנחותנו לשלוות אַסְרִים מבור תחתיות. ראה כי אין אש עצמד בפוץ בעדנו ונעה כל תוחלתו לה
לך היא.
שליח משימים ותושיעין, תחזק זדים רפות וברפים כושלות גסמד ותסעד. עיניין לך מילוט, נא
אל תבישנו משברנו כדי שנאמר אל יבשו בי קנייך. אַלְקֵי אלקימים צבאות אל יכלמו בי מבקשייך
אלקי ישראל.

(1) על החיים הדתיים בהולנד בשואה ראה: D. Michman, "Problems of Religious Life in the Netherlands during the Holocaust", *Dutch Jewish History* (J. Michman, ed.) Jerusalem 1984, pp. 379-399.

אישור לחתן תורה ולחתן בראשית במחנה ברוגן-בלזון, תשרי תש"ה (1944)

אנו מפרסמים באות צילום של תעודה יהודית בינוי: אישור斬תונן לחתן תורה ולחתן בראשית בברוגן-בלזון למחמת שחתת תורה תש"ה (1944), על עובדת היהות בעלי הכלבודים הללו: מקורה של התעודה באוסף הפרט של משפחת דה פאו מהלנד, שכתחה עלות לארץ לאחר השואה. בני המשפחה הנכרים בתעדות היו שייכים לקבוצת בעלי אשרות עלייה לארץ-ישראל ("סוציאליסטים"), שקובצו ביחד לאגף מיוחד במחנה ברוגן-בלזון לצורך החלפה עם תושבים גרמניים של ארץ-ישראל.⁽¹⁾

להורה ולתועדה

אנחנו חותמי מטה מעדים כזה . שבנג שחתת תורה שעבר לר' אליעזר בן ל' אורן דעפוי נבחר להיות לחתן תורה ב策里יף ז' במחנה ברוגן בלזון כאשר היינו שם סגורים ואנוטים . והחתן בראשית היה לר' אורן בן כהן אהרון דעפוי . השם שמירם מכל רע ויגיע אומם למחiou חפצם לחיים ולשלום ולבראיות בב' אמן

כך ליטר. אסרו דג . ברוגן בלזון תsha להפוך

הו... וקח מ' כל רוחך גדי מילך
הו... כי ית זיין ג'זאה
הו... זיין ג'זאה ז' ז' ז' ז' ז' ז'

(1) על פרשה זאת ראה:
- י עק, "יהודים תמורת גרמנים", דפים לחק' השואה והמרד, סדרה שנייה, מס' 9 ב, תל-אביב
- תש"ג, עמ' 49-23
- ת' ברלס, הצלחה בימי שואה, תל-אביב תש"ה, עמ' 150-158
- L.de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, vol. 6, 's Gravenhage
- 1975, pp.274-278; Vol.7, 1976, pp.407-408

מאמר סיקור על כינוס הזעקה למען יהודי אירופה שנערך בירושלים ביום כ' בכסלו תש"ג (29.11.1942)

בchap. ו' (עמ' 44-42)
במאמרה של הגב' באומל בחומרה את נוצרו בין השאר ימי העצירה שוכנו בחתשר הידיעות על רצת יהודית אירופית, בחורף 1942. אחד ממכניסיו חזקתו התקיים ביום א', כי בסמלו תש"ג (29.11.1942) העיתון "הארץ" מודיש טבת תש"ג (שנה ט'), חוברת י' עמ' 5-4) הביא את נוסח מקובלתו של הרבי מג'וג' שקרדא לקיים את היכינוס, ואחר-כך תיאר את מלחכה. אוו מביבאים כאן דבר-דבר בגדודים ערביים מברוקים פטמות בלבד; במסורת אחרת נביא הערות מפזרות יותר.

לישוי המכתבים

ישראל להתחדש ולהתיען מען הצלתם". יידרם השורי בצער.
אברהם מרדכי אלתר,

נענו לכול הקריאה כארבעה-מאות רבעים מכל ערי ארץ ישראל ומושבותיה וכל האדרמוראים שבארץ ישראל וקהל של אלפי שצבאו על פתחי היכל בית הכנסת חורבת ד' ירושה החסיד להשתתף ברכינוס זה שלא ראתה ירושלים כמותו זה מאות שנים. התוכנסו בהיכל בית הכנסת כל הרבעים וכל האדרמוראים שליט'א: האדרמור'ד מטשרטקוב, בויאן, סאדייגור, דורוחוביטש, אדרמור'ד-פשימישל, ורומסטאדבקה, רבי עדות המורת, באיז'יכ אגדת ישראל, המורה היסוכנת היהודית, הצע'ז², רבעים צבא'ים מכל צבאות ארצות המאותירות, באיז'יכ העונות העולמיות והארעות [כך!]. בכולל המזרחי של בית הכנסת נראו הרבעים הראשיים הגאנן ד'א הרוצע, הגאנן רב'ע'ז עוויאל, הגאנן רע'ז פרנק, הגאנן ר'ם חרל'פ, הגאנן רם'א עמיאל, הגאנן ר'ר'ב'ז, והגאנן רש'ד כהנא, (אב'ד דורושא). רומיית אבל שדרה בבית הכנסת העתיק. כל הנרות ואבוקות השמן דלקן הכהל אמר מזמור תהילים, וגהה בלבבי, כשהשופיע אדרמור'ד מגור עליה הרב הראשי הגורי'א הרוצע ופתח את הכנסות וביבר את אדרמור'ד מגור בפתחות הארון, האדרמור'ד עלה על הדוכן נשען על זרועו של הרב הראשי ובנו הרב בונם ולפניהם פתחות הארון המשמע את הדברים האלה: "עת צרה היא לעקב וממנה יושע בזעך יצילך קיבוץיך, במדרש איתא כינוס וכניםס בני הצלilo מיד עשו, צדיקים כולנו להתאחד באחדות ובמעשים טובים נחפה דרכינו ונחקרה ונשובה עד ה' צדיקים לעוזר וחמים, תשובה תפילה וצדקה מעבירין את רוע הגירה — ואת כלום ישא הרות, יכח הבבל, נתפלל נא שהרשעות תעביר מן העולם והחוסה בו ייחל הארץ, חזק וגנוח, איש את רעהו יעוזו ולאחיו יאמור חוק. עוד יבואו ימים טובים מאד לישראל, (עם וועט נאך ידען גאנ' גוט זיין). נזכה עוד לריאות בנחמה, נקוה לה', לשועה שלימה ב מהדרה בימינו אמן". אחריו פתיחת הארון ירד הרה'ג רה' מישקובסקי, מקרינקי לפני התיבה וקרא עם הקהל פסוק בפסקום זמור'י הגדלים עט, פ' ג' מ'ב, קל' ב.

נהלים, ע"ט, פ"ג, קמ"ב, קל"ג, נ' קולו של הרב מישקובסקי וכקהל הרבנים גברו והלכו ברכות ויללות בוקעות שתקים. אחריו אמרת תהילים התפללו יג' מרות וכמה רבנים עטופים בטליתות עמדו על הבמה תקעו בשופרות, הגשש"ד כהנא הקריא את התקינות, ולקול שבע השופרות שתקעו שלשים קולות נועם כל העם בביבה נודאה, גם כמה לא יהודים שהשתתפו בכינוסocab' כה סוכניות טلغרפיות ועתונות בכו בכ' תמרורים. אה"כ השמע הרב הראשי הדרצוג את הכרזת הכנס: "בשעת שואה זוועה לעם ישראל", אשר כמו לא היה להעלמים בימים אשר הרב נעצה בלב האומה, מאות אלף ישראל במדינת פולין ובגלות אירופה לעני בניהם, אלפי ישראל נקברים חימם, ארוי הלבנון ואדרוי תורה נשחטו ואינם, מאות קהילות קדושות מבצרי תורה והאמונה נמחו ואין זכר להם - בשעה נוראה זו נתאספו ונkahlu בירושלים עיה'ך כל רבני ארץ הקודש להרים קוֹל שאגה בפני רבןoun

- 1) כבוד תורה
- 2) ההסתדרות הציונית החדשה (-הרוויזיוניסטיות)

העולם אלקי ישראל ולהזעיק את עם ד' היושב בציון לצום לאבל ולתפלה ביום ד'
כ"ג בסלו על עם ד' ועל בית ישראל כי נפלו בחורב. שמע ישראל! בשעה אiomה זו
לכולנו אשר שפק ד' את חמתו ועמו עליינו ואוני העולם הגדול אטומות - שובה ישראל
עד ד' אלקינו - שמע ישראל ד' אלקינו ד' אחד. אח"כ הקRIA קריאה גדרלה לכל
העמים ולכל ראשי הדורות הדגולים בשם הצדקה והחירות האנושית שתעוררנו יהו
לקול השמואה ויהישו להצליל בעוד מועד. אח"כ הקRIA וריה ג' מלויצק פטוקי איכה והקהל
ישב על הארץ כאבלים. אחריו התפלל הגרש"י חילמן תפלה מלא רחמים (מצירת ת"ח)
והרב הראשי הגרב"ע נעל את הכינוס בתפלת קדיש בהתייחסות בכויות. אח"כ נהר
הקהל העצום לכותל המערבי. הכינוס השair רושם עז בלב יממה.

דוחות מחקר

"ההשפעה של הוראות שפירות השואה על האמפתיה של התלמידים עם ניצולי השואה ועם הסבל היהודי"

חנה יעו זכריה דור-שב

המחקר בנושא בדיקת רמות האמפתיה אצל התלמידים הישראלים עם ניצולי השואה ועם הסבל היהודי בדורות השונים הוא רב-שלבי ורב-مسلسل, ומתקיים זו השנה החמישית במסגרת "המכון לחקר השואה".

נקודות המוצא שמדובר במקרה היה, כי השואה הינה התרומה המרכזית של העם היהודי במאה חכ, וכי תקניות תדעתה השואה על כל הביטה לבני הנער בישראל, הינה בעלת חשיבות לאומית מודרנית וראשונה. אחד החבטים המרכזים בהוראות נשוא השואה היא השאייה להגבהת האמפתיה עם העם היהודי בכללותו ועם ניצולי השואה בפרט. ניסין להבהיר את האמפתיה היהודית באמצעות פעללה של חינוך והוראה טרם נערך.

הגדרת המשגש אמפתיה נעשית באמצעות שנות בספרות המקצועית, והקשרים בבדיקה אמפתיה נובעים מגוון הగישות וההדרות של המשגש: שוקרים שחיטוט השמים פיזיולוגיים⁽¹⁾, יש המדגשים הבנתן קוגניטיבית⁽²⁾, וחוקרים אחרים לhipo לאחר מרכיבים פיזיולוגיים⁽³⁾. יש מגדגים הבנתן חבריתית⁽⁴⁾, ויש השמים במרקיז את ההבנה והרגשת כבסיס לצירוץ קומוניציה⁽⁵⁾.

לצורך בדיקת האמפתיה אצל התלמידים בנויו כל חדש, המורכב משני חלקים. לצורך בניית הכליל בבדיקה אמפתיה צאנו מנוקדות ראות של ופיסט אמפתיה כאינטיגניציה ומוניות חברתיות, הצללות אף את יכולת להיכנס לעורו של הזול, לחוש את רגשותיו, להיות מוכן לווור למענו על נוחיות אישית לבטא כל זאת בצהורה פיעילה. כמו כן, צאנו מתקן הנגשה, כי גם בעל אמפתיה כללית נוכחיה עשוי ליחס סלקטיבי לבני וושאי האמפתיה. לפיכך, הפרדע בין בדיקות אמפתיה כללית, המודדת על ידי חוגג⁽⁶⁾, לבין בדיקות תחושות אמפתיה עם העם היהודי בסבבו ועם ניצולי השואה - שלגיה בנינו כל חדש. השאלון שבנו לבודק בinity האמפתיה עם הסבל היהודי בנוי על מודל של הוגן, ואלו השאלון בבדיקה אמפתיה עם ניצולי השואה בנוי על מודל של טרואקס⁽⁷⁾. בשאלון הבודק אמפתיה יהודית יש 12 שאלות שהותאמו לتبניות של 12 פריטים בחרירים מתוך מבחן הוגן, בתוספת התיחסות לנושאים יהודים. בשאלון הבודק אמפתיה עם ניצולי השואה נבו 6 שאלות המבוססות על מודל של טרואקס, שבן נמסר על מעצבים מבויימים, המתארים סבל נמשך וחילך של ניצולי השואה החווים עמו כוים, ונדרשת מן הנשאלים וגבהה של תהייחותם לעצבים ולבעיות המועלות, המעוגנות בסבל זה. התגובה הנדרשת לשאלות המופיעות בשאלון משלבת שלושה יסודות: (1) תפיסה עמוקה של רוש הסבל אצל ניצולי השואה; (2) העברת המסר "אני אerate"; (3) נכונות אלטרואיסטיית לויתרדים למען האדם, שובלו ובויתו מסרו במגבות המתוור. הנשאל יכול לבחור בתשובה אחת מתוך 5 אפשרויות, הנעות מהמעיטה בהכרת הצריכים של הנשאל וסבירו - לטובות האישיות של הנשאל - עד לויתר אלטרואיסטי על הנוחיות של הנשאל למען טובתו ורווחתו ורגשותו של הניצול, תוך גילוי הבנה מרובה להסביר הסבל שלו.

השאלון השלישי הוא חוגן לבודק אמפתיה כללית - 63 פריטים, שנרגנו לעברית, כאשר התשובות נעות בסולם של 5 דרגות למן "מתנגד מאוד" ועד "מסכים מאוד". הכוון של השאלות שוניה מדי פעם באופן קראי, כאשר ציוו גובה נועז לצין התגובה דומה לתשובות הקבוצה האמפתית הנורמטטיבית של הוגן. בשל הראשו הועברו השאלונים בכתות ט ור'יא של בתי-הספר כללים ותדיים. הרמה של האוכלוסייה היה מתוורת אך מבחינת הסטטוס החברתי, והן מבחינה עדתית. התוצאות שקיבלו אנו עובדו על-ידי ניתוח שונות לנורומים עיקריים: מין/כתה/סוג בית-הספר (כללי/דתי), ובדקנו מידת האינטראקטיה ביניהם.

* ניworth והונצאות של שלב זה במחקר רואה כי:
בנוגע לאמפתיה כללית - התוצאות שקיבלו אנו אכן שונות מהמקובל בתהום זה. התופעה הבולטת היא, כי גנות מוגלות יותר אמפתיה מאשר בעים, והונצאה מצויה בכל האוכלוסיות שבדקנו.

- 1) R.F. Dymond, "Personality and Empathy", *Journal of Consulting Psychology* 14 (1950), pp. 343-350
- 2) S.M. Berger, "Conditions through vicarious instigation", *Psychological Review* 29 (1962), pp. 450-466
- 3) R. Hogan, "Development of an empathy scale", *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 33 (1969), pp. 307-316
- 4) C.B. Truax and R.R. Carkhuff, "Towards effective counselling and psychotherapy" Chicago, Ill, Atherton Pub. Co. 1967
- 5) R. Hogan, "Development of an empathy scale", *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 33 (1969), pp. 307-316
- 6) C.B. Truax, "A scale for the measurement of accurate empathy", *Psychiatric Institute Bulletin* 12 (1961)

* באשר לאםותיה יהודית - מכאן יותר אמפתיה עם ניצולי השואה אצל תלמידי בת-ספר דתים מאשר אצל תלמידי בת-ספר כללים, ולא ראיינו הבדל משמעותי בין המוגדים לבני מידת האמפתיה עם הLEVEL. נימנו על-ידי במאמר מיוחד[1].

ניתוח סטטיסטי של התוצאות וכד' - נימנו על-ידי במאמר מיוחד[1].
בשלב הבא של המחקר (בשנים תשנ"ג, תשנ"ד) בחרנו מתחזק פעולות החינוך והוראה במסגרת הנשאה את הניסיין להגבר אמפתיה על-ידי הראת קושא השואה בספרות, ואת מונע נחלה, כי ניתן ליצור אמפתיה באמצעות יצירות ספרות טפרות. לצורך זה של המחקר נבנו שתי ייחדות הרואת. שתרון מבוססת על הספרות העברית על-שם דוד המדיין. ליהודה נבנו שערים וסיפורים על נשאה השואה, ואילו ליהודה העשויה נבחרו סיפורים וסיפורים העוסקים בבעיות קיומיות, כגון: אהבה, מלחתה, חסינני-עלים וכו'. שת הייחדות נבנו תוך תיאום עם מדריך התינוק לגבי הוראת הספרות בחטיבת הילינוע של בת-ספר התיכוניים הדתיים והכלליים בישראל. במקביל נוצרה ערכת לימוד שלימה חוברות לימוד, ספרי-יעזר, וככ' וכי. לצאה לאאר בסיוו' המכון לחקר השואה ומדריך התינוק (לעומת כננית לימודים בשנאות נבנאות שבעל-פה, ובძיקתה על התכנית מעין ייש, יש חשיבות רביה עצמה, בשל העדרו של הנושא הלימודי החדש בספרות עברית, ירושלים/תשל"ט). בשנת הלימודים תשנ"ב העברנו את חומר הלימוד ב-20 כיתות לתיכון בת-ספר כללים ותדעים. השאלונים לבדיקת אמפתיה כללית, בדיקת אמפתיה יהודית, ואםפתיה עם ניצולי השואה והעברתו לפניה הוראות נושא השואה בספרות ולאחריה ובמקביל הועברו השאלונים ככיתות שבחן נלמזה יחידת הלימוד המורחבת בספרות דור המדיינה (קובצת בקורת א'), וכן בכיתות ברוח נלמזה תכנית הלימודים הרגילה (קובצת בקורת ב'). המודגם כל 55 תלמידים מתחזק 20 כיתות י"א של איזור המרכז, מבתי-ספר דתיים וכלליים. מעך הלימוד היה 30 שעות בתקופה שבין חנוכה לפסח (2-3 שעות בשבועות).

התוצאות של שלב ב' במחקר תומכות שנטקו בשלב א', שבדק מכב סטטי - בלי איננו רוצחיה:

- 1) בניית מגילות יותר אמפתיה כללית מאשר בנים;
- 2) בניית מגילות יותר אמפתיה יהודית מאשר בנים;
- 3) בניית מגילות יותר אמפתיה עם ניצולי השואה מאשר בנים;
- 4) תלמידים דתיים מגלים יותר אמפתיה עם ניצולי השואה מאשר תלמידים בת-ספר כללים;
- 5) תלמידים אף בשלב א' של המחקר אבל לא הגיעו לשם ייחודי בספרות ועל-ידי שלב ועם ניצולי השואה כתוצאה של הוראה המרבית של דבר הבהיר האמפתיה עם העם היהודי בספרות ועל-ידי שלב זה של המחקר. כמו כן, לא נמצא הבדל ההשפעה של הוראה נושא השואה בספרות על תלמידים שהריהם יוצאי ארץות שבון התהוויה השואה - לעומת תלמידים יוצאי אפריקה ואסיה, אלה לא הגיעו צבאות גרמניה ויטליה. שיפוץ-מהו היה ההוראה אצלם מושגיאן-אפריקה לא הגיעו אמפתיה עם ניצולי השואה, אולם לתוצאות הלו אין ממשמעות סטטיסטיות). מעניין לציין, כי קבוצה קתונה של תלמידים שהריהם מוצאים יווין הגיעו לשיפור גבורה במירוחם מבחן שנערך לבדוק אמפתיה עם ניצולי השואה, ביחסו מוחתו מוצאת לאם למדן את נושא ספרות השואה. כמו כן יש לציין, כי המתאים בין תוצאות אמפתיה יהודית לאםפתיה כללית גדל בקשר תלמידים דתיים, ובמיוחד אצל הבנים (אם תוצאה זו הופיעה בשלב א' של המחקר) פירוטו נרחב יותר של המחקר בשלבו השני עומד להתרפסם בפרק[2].

באשר לשאלה של הוראות ספרות השואה והשפעתה על מידת האמפתיה - ניתן להסביר את התוצאות בכך, כי דרכי הוראות הספרות, כפי שבון מקובלות כו"ם בית-הספר התיכון היהודי הישראלי מכוונות בעיקר ליצירת כלים לניטות אנטלי של יצירות ספרות, וחן מושפעות בעיקר בקשר מיתומות הספרות, השלשות היום בஹי הספרות באנרגיות השונות, לעומת זאת, הוראות הספרות בתיכון היהודי איננה מכובנת לציראת אמפתיה המבוארת להנחות הלימודים בספרות, ירושלים תשנ"ט).

לפיכך נכננו לשלב חדש של המחקר - שלב ב' - שעינינו העצמות האמפתיה של תלמידים עם ניצולי השואה, ואחת על-ידי הוראות ספרות דרכיה-ההוראה אמרטיבית. שלב זה של המחקר נערכ בתשנ"ד-תשנ"ה בשישה בת-ספר באיזור המרכז. קבוצת מורים אחת קיבלה תדריך להוראה בשיטות אמרטיביות, וקבעה שווייה למדה את נושא השואה בדרך המקובלת, והיא מותה את קבוצת הביקורת. ההוראה קיימה באולוסה הומוגנית, והכללת בנים ובנות בכתות י"א בת-ספר כללים ותדעים. שלב זה של המחקר בוצע, אבל טרם סוכם סופית.

לסיכום יש לומר, כי הקנית מודעת השואה לבני הנעור בישראל הינה בעלת חשיבות ראשונה במעלה לעצוב התיאוריות ההוראה ולעם-ישראל בדורות האחוריים, וכי שלות האמפתיה עם הLEVEL הובילו השואה היא אחד הנושאים המרכזיים בתחום זה. הנושא של העצמת האמפתיה באמצעות ההוראה אמרטיבית עשוי לשמש מודל בנידון.

7) ז' דור-שב וה' יעוז, "אמפתיה כללית ואםפתיה עם הLEVEL היידי אצל תלמידים בבית הספר התיכון הדתי והכללי בישראל". עוזיוס בח'יון, אוניברסיטת חיפה, ת硕' 1983(36), עמ' 25-34.

8) ז' דור-שב וה' יעוז, "השפעה של ההוראה נושא השואה בספרות על האמפתיה של התלמידים עם העם היהודי בספר ועם ניצולי השואה", עוזיוס בח'יון, אוניברסיטת חיפה, ת硕' 42 (בדפוס) 1985.

החייט הדתיisch בשואה על-פי ספרי הזיכרון ל��הילות

פניה מיזליש

באמצע שנות תשמ"ב חולק במכון לחקור השואה בבדיקה החומר המצו依 ב"ספריו הזיכרון ל��הילות" על החיים הדתיים בתקופת השואה. תחילת עסקה בעבודה זו הגב' ניקול דרי, אחריךך החליף אותה מר מנחם אלדר, אשר שכלל את המסגרת ואת שיטות הרישום, ואחריה בן הצורפה אליו היב פנינה מיילשטיין. מראשית תשמ"ד היא עוסקת בכך בלבד. מימנו חלקי לפרויקט נתקבלו במסגרת המענק שנינו "קרן הזיכרון לתרבות יהודית" לפרויקט המורחב של "ספר המקורות על החיים הדתיים בשואה", המבוצע במכון.

בפרויקט ספרי הזיכרון נבדקים הספרים שנפלו מגמר מלוחמת העולם השנייה ועד ימינו, ונרשם כל המופיע בהם על החיים הדתיים, על מערכם של שומרי מצאות, על הגילויים של מסילות הophys לערכי הדת, ועל יחסם של חסביה היהודית והלא-יהודית לכל הקשור בכך בתקופה ההיא. המטריה היא למת בידי כל המתעניין מקור של מידע, שעדי כה לא היה זמין.

את החומר המעניין אותנו סיוגנו לשש-עשרה קבוצות:

- א. תפילה ומצוות-חג על ידי ברך.
- ב. תפילה ומצוות-חג על ידי אברם.
- ג. מצוות מעשיות, כגון: שחיטה, מקווה וכו'.
- ד. הצלת ספרי קודש ותשמשי קדושה/אשימים.
- ה. יהס הגרמיים ליהדים דתיים.
- ו. פסיקה רבענית לאור המצב.
- ז. מרד, בריחה, פרטיזאנים, גבורה אישית.
- ח. חינוך ולמוד.
- ט. אמונה, התפكرות, המורת דת.
- י. נער דתי.

יב. רבנים בכשי יודנרטאים ותברים בהם.

יג. תעוזות מקorioת (סעיף זה הורחב, ורשנו בו את כל התעוזות המקוריות הנוגעות לתולדותיה של כל קהילה, ולא רק את אלה שמתוקופת השואה).

בכרטיס שפתחה לכל ספר יזכיר מסמנת התאות את הנושא, והספרות הבאות אחריה - את מספרי תעוזות שבם מוזכר הנושא באותיו הכתוב. במקביל הכרטיס הספרות מתוינו גם הכרטיסות הנושאים לפי הסדר שפורט לעיל, ובכל כרטיס רשמו את כל הספרים שבהם מובא עניינו של נושא מסוים,

עם מספרי העמודים, להוועת מי שמעוניין בנוסחים ליפי קיטלוג נושא.

עד כה צאו לאור אלפי ספרי יזכור, רובם גשנות הששים והשבעים, ועד לחודש ניסן תשמ"ה נבדקו על-ידיינו 182 ספרים: בתשעה עשר מהם לא מצאנו דבר על החיים הדתיים בשואה, אך כי

היה בהם חומר רב למדוי על החיים הדתיים באופן קהילתי בתקופות השונות שלפני השואה.

רבים ספרי הזיכרון לקהילות הם ספרים דו-לשוניים, לרוב - עברית-יידיש.

אתן הקהילות בארצות שעבורם באנגליה, תווילם של אנשי הלונדוןשאפטים של הכספי, וכן באיסור העודiot וכתיבתן. אין כל אפשרות לעשות רישום נפרד לכל לשון, שכן גם

בספליות נמצאים ספרים אלה חביבה אחת - לרוב לפי שמות הקהילות.

כפי שניתן לראות מן הרשימה המצורפת זה, רוב הספרים שנבדקו עד כה הם ספרי זיכרון

לקהילות פולין ולייטא, ומיועדים להונגריה, צ'כוסלובاكיה, רומניה וארצאות הבלקן.

כידוע, נסגרה לתקופה המורחתים של פולין ליידי הוטובייטים בעקבות הטכסם מולוטוב-בריבנטורוף והם פלשו אליהם בספטמבר 1939. הגරנים הגיעו כנסו אל מחוזות הלאו רקஅאר שנטים בקרקוב, בסוף יוני 1941. לפיכך, ככלנו ברישום החומר גם את התקופה הוטובייטית בחוי אוותן קהילות, משום

שהיא עמדת בימי של ענייני יסוד של מלך החיים עקב המלחמה, ושל נגירות דתיות שנבעו מאייפוי של המשטר הזה. כך רשמו את כל העודiot הנוצעות לחים הדתיים של פולני וליטאי

במעמקי ברית-המוציאות. ככל הדיע, לא נקבע עד כה אף חיבור מודיעי המקייף בשלמותו את חיים של אותם פלייטים שנטגלו לסייע ולמחוזות הדורומיים של רוסיה האסיטית. ידיעות מעות על

החיים באוטם מקומת מצאו בספרי זיכרון אחדים, שנכתבו על ידי יוצאי אוותן עירויות שננטגלו למקומותתם הרים. בשל העדר חומר מספק על החיים הדתיים במגעקי רוסיה, שם לא הייתה קיימת

באוטם תקופה מסווגת ארגונית-קהילתית (זהן בשל אופיו של המשטר רוסובייטי, וזה בשל תנאי החיים הקשים שניכפו על הפלייטים) ומתוך רצון שלא לחזינה גם אספקט חשוב זה ברישום החומר, החלתו לנוהג כאן באופן יוצא מן הכלל לרשום גם ספר שכתב על ידי יחיד. זה ספרו של ב' אביבי יואני בגולט סיביר" (תשמ"ב) שבו מתואר המתרב את פרשת נודדי מעירו שבפולין, תחילת

לייטא ואחריך לסיביר, ואת חייו שם. מכיוון שספר זה חורג מן הקriterיוונים שהצבנו לעצמו בראשות הפרויקט, הרי הדברים שהובאו בו אינם רלוונטיים לנוינו, לא נשמרו לפי הכללים

שאותם קבענו לגבי שאר ספרי הזיכרון. מזוהים בו תיאורים על מאבקים לחשגת מזון כשר, שמיות

לוח השנה היהודי וכטיבתו, זכרו התגים וקיים ומאכרים לגבות הווי היהודי ותוי בתנאים השונים

שהם נקלע המתרב.

1. פורסמו במולוד' (חוב' 251/41) אביב תשמ"ב, עמי 255-256; ובפינויים (חוב' 20), קיץ תשמ"ג, אוגוסט 1983, עמי 129-158.

כמו כן נרשמו על ידו עדויות חנוגות למערב-איוופה, אם בני העיירות הנזכרות בספר הגינו למערב איוופה לפני המלחמה, וכללו בזכרונותיהם את גורלם שם.

עד כה לא הייתה התייחסות סבירה של החוקרים אל ספרי הארון כמקור היסטורי לאחקר קהילות ישראל, פרט לכך שכתב מנדל פיקאץ' במאמריו בענשוא זה¹⁶. פיקאץ' מונה בעיקר את מגבלותיהם של ספרים אלה. אין ספק כי מונת ההגצה העומדת בסיסות מפילה לעתים על ערכם כמקור תיעודי-אובייקטיבי, בייחודה לגבי תקופת השואה. חלק מן הדברים נכתב על ידי בעלי זכרונות שנמנעו במידה האפשר מלבטו על מקורים של יהודים בתקופת השואה, הן של האדם הפשוט, והן של מי שמיילו תפקדים שונים בהנחות הציבור היהודי בתקופה ההיא. אך למרות המגבלי הללו, שהחוקר חייב להסביר בחשיבותם בעת בדיקת כל מקור ההיסטורי, רב ערכם של הספרים הללו לאחקר תקופת השואה החמים הדתיים בה, ולאUTHOR. לאחקר תולדות היהודים באוטן קהילות, מן היוסטן - לפני מאות (או עשר) שנים עד 1939. במקורים לא מעשיים מצויים בין המחברים בעלי מקצוע מומנים שביטסו את כתיבתם על דזוקומנטציה עשרה (מקורות היהודים ולא יהודים). ראיי לציין, שהספרים על קהילות קטנות שעיריים במדינה לא פחוות, ופעמים אף יותר, מספרי זיכרון לקהילות גדולות. הסיבה לכך היא שיזכאי קהילות קטנות הוכיחו הדבר כך לגבי ערים גדולות; חביר הקהילות הלו ידו מפוזרים ומפוזדים על פני קשת רחבה יותר מהήינה ומעמדית-כלכלית, ולא שמרו על קרבנה חברתיות חזקה. דבר זה היקש יותר על איסוף החומר ואירגנו באופן העשי לשף את כל החמים באוטה עיר. כן ראיי לציין את קומץ של שרידים, לשם הזואת עיירות סמכות, شامل אחת מוחן יותר אחריו השואה אף בספרי זיכרון יהודים לעיירות היוצרו קטנות מעאנן עדויות גם על יישובים קטנים, שהיו סמכות לאוטן עיירות, שבחם התגוררו לפני השואה משפחות ספרות בלבד.

אין ספק כי ספרי הארון לקהילות הם המקור האחראי שעד נתקן למצוא בו רישום כלשהו על קיומם של חיים יהודים במקומות נדחים אלו. בעניינים רבים גם המקור היחיד למידע על קהילות מסוימות או על היבטים מסוימים של קהילות הללו, לגבי החיים היחיד על השאות, כמו שניתן לעמוד עליון מותך מה שבדקנו עד כה, ברור כי הדברים אינם משקפים את כל התמונה. בשום אופן אין לומר, כי המציג בספרים אלו גונן לנו תמונות מובק אמין על החיים הדתיים ועל גורלים של אנשים דתיים בתקופת ההיא. אם עליה בידי עורך ספר כלשהו למצוין אדם בעל זיקה - בחווה או בעבר - לחוויה הדתית, יימצא בו פרקים מיוחדים המוקדשים לנושאים אלה, או שהדברים ישתקפו סמ茅תוק תיאורים אחרים בהערות אגב. שיגרת יומו של אדם שומר מנות כוללת מומילא עניינים כגון גnilה ביחס או בעיצור, הדלקת נרות שבת וכו', וקרוב לוודאי שיוכרים בראשימותו. ואילו מי שאין זו זיקה כלל אלה לא יכול לומר דבר אחד. אף אם היה להם עד הנסיונות והמאבק על הקיום הפיסי.

עדויות על חיים וגורלים מצוירים בספרי הזיכרון. במשך הזמן נחליט על דרכם מתאמים לעריכה ועיבוד יסודי של כרטסת שמיות לרבעים. להלן פירוט החומר.

**מפתח לפרויקט "החיים הדתיים בשואה" על פי
ספריו החשובים לקהילות"**

- 1. אוזיראן -**
ספר אוזיראן והסבירה (בעריכת: מרדכי אנשל טננבלאט), בתוך:
אנציקלופדיה של גלוויות, תל-אביב תש"ט
ב' - עמי 131, 135
ספר זכרון אוטובזק - קראצ'ב (בעריכת: שמעון קאנץ), תל-אביב תשכ"ח
א' - עמי 1032-1027
ב' - עמי 942, 899-898, 879, 878-873, 862-854, 846-845
ג' - עמי 898
ה' - עמי 832-831
ח' - עמי 818
י' - עמי 916, 1031-1030
לעבן און אומקסום פון אלשאן (בעריכת: ארנון יוצאי אולשאן בישראל),
תל-אביב תשכ"ה
ה' - עמי 188, 181, 172, 188, 181, 180, 177
יב' - עמי 363, 287, 106, 105, 93, 92, 80, 79, 60
יג' - עמי (אין חומר) אוטובזק בבניינה ובחורונגה (בעריכת: אריה אבידב), תל-אביב
תשכ"ב
ספר זכרון לקהילת אוטובזק - מזובייצק, (בעריכת: אבא גורדין - החלק
ההברדי וכמי גלברט - החלק ביידיש, העורך האחראי: אריה מרגלית),
תל-אביב, תש"ך.
אי' - עמי 534-533
ב' - עמי 419, 416
ה' - עמי 546, 425, 423, 419
ו' - עמי 534-533
י' - עמי 505, 474
ספר אושפיצין (אושווינצים - אושוויז), (בעריכת: חיים ולנרטן, אביעזר
בורשטיין, מאיר שמעון גשוור), ירושלים תשלי'
א' - עמי 493
ז' - עמי 494 וアイילך
ספר זכרון לקהילת איביה (בעריכת: משה כגןוביץ), תל-אביב תשכ"ח
(אין חומר)
פנקס קהילת אלכסנדריה, ספר יזכור (בעריכת: נתן ליבנה), תל-אביב
תשלי'
ב' - עמי 260, 247
ה' - עמי 258
אנטopol (אנטיפאליעס): ספר יזכור (בעריכת: בן ציון אילון), תל-אביב תשלב
(אין חומר)
אנטיפול, מתחולותיה של קהילת אחوت בפולניה (בעריכת: יוסף [כץ]),
תל-אביב תשכ"ז
יב' - עמי 152
ספר יזכור בארכוב (פארניב) (בעריכת: נחמן בלומנטל), ירושלים תשכ"ד
ב' - עמי 195
ה' - עמי 197
יג' - עמי 215-213, 21
ספר זכרון ברנוויז (בעריכת: אברהם שמואל שטיין), תל-אביב תש"ד
אי' - עמי 622
ה' - עמי 542, 468-467
ז' - עמי 470-469
יג' - עמי 574, 543
ספר יזכור לקהילת בודז'יסק ובנוטיה/ יזכור בז' פאר באברוייסקער קהילה
און אומגעגענט (בעריכת: יהודה סלוצקי), תל-אביב תשכ"ז
(אין חומר)
ספר בודזאנוב (בעריכת: יצחק זילמן), חיפה תשכ"ח
ב' - עמי 161
ג' - עמי 180
יג' - עמי 252
ספר זכרון לקדושים בוליחוב (בעריכת: יונה ומשה-חנינא אשל), [חיפה]
תשלי'
ה' - עמי 126
ט' - עמי 126
יכ' - עמי 30
- 2. אוטובזק-קרצ'ב -**
- 3. אולשאן -**
- 4. אוסטיליה -**
- 5. אוסטרוב - מאובוייצק -**
- 6. אושפיצין -**
- 7. איווה -**
- 8. אלכסנדריה -**
- 9. אנטופול -**
- 10. אנטיפול -**
- 11. בראנוב -**
- 12. בראנובייז -**
- 13. בוברויסק -**
- 14. בודזאנוב -**
- 15. בוליחוב -**

- 16. בוצ'אץ'

ספר בוטשאטשן; מכתב זכרון לקהילה קדושה (בעריכת: ישראל כהן), תל-אביב תש"ז
 ד' - עמי 258
 ח' - עמי 241
 יב' - עמי 301, 273
ספר בראשיתו (בעריכת: נחמן בלומנטל), תל-אביב תש"ץ
 ג' - עמי 210
 י' - עמי 205
 יב' - עמי 181
 יג' - עמי 170, 178, 188, 193, 205, 215, 236, 222-221, 219, 240, 246
בוז'ני-גריוב והסביבה - מולדות קהילות שנחרבו (בעריכת: מנחם כץ), חיפה תשלה"
 א' - עמי 302, 300, 292, 375
 ב' - עמי 304, 267-266
 ג' - עמי 279
 יג' - עמי 365, 320, 275
ספר ביאלה פודלאסקה (בעריכת: משה פיגנוביץ), תל-אביב תשכ"א
 ח' - עמי 401
 יג' - עמי 44-404 (תעודות טווות)
 ט' - עמי 468
ספר צורן ליקרט הקדוש של יהודוי בילסק שנספו בשואה הנaziית בשנים 1939-1974 (בעריכת: חיים רביין), תל-אביב תש"ז 1975
 ג' - עמי 116
עירתנו בייטש - ספר זכרון לקדושי עירתנו בייטש (אוונצער שטעטל בייטש) (בעריכת: פנחס וגהל), רמת-גן תש"ך
 און (הורם)
בלילאדי זבור בזק (בעריכת: משה טייטלבוים), ירושלים תש"ו
 ג' - עמי 204, 200, 106
 ד' - עמי 86
 יג' - עמי 89
בלז - ספר זכרון (בעריכת: יוסף רובין), תל-אביב תש"ד
 א' - עמי 423
 ב' - עמי 416-415, 85-84
 ג' - עמי 489-488
 ח' - עמי 457, 367, 89
 ט' - עמי 425
ענין מיווזה: פרשת הצלתם של הרבי מבעלז, ר' אהרון רוקח ואחיו - ר' מוטל מבילגוריי - עמי 98-84
קהילת בז'ורי: ספר זכרון (בעריכת: משה תמרי), תל-אביב תש"ה
 יג' - עמי 15-15, 16-16, 174, 166, 154, 76, 344
 ענין מיווזה: מיוומו של נען ונד - יומן של رب אחד על הכיבוש הרוסי 155-145
"תולדות יהודי ברודז", בזוז: ערים ואמהות בישראל, כרך י (בעריכת: נתן מיכאל גלבר), ירושלים תש"ו
 ד' - עמי 401
ספר זיכרונות של קהילות בריגל-בז'סקו והסבינה (בעריכת: חיים טלה), רמת-גן תש"ט
 א' - עמי 166, 131
 ב' - עמי 168, 160
ספר ברוון גבוז'דיש והסבינה (בעריכת: יוסף קופל אלצרא), רמת-גן תש"ד
ספר זכרון גוינזבורג/יז'קובר בזק וגאניאנדז (בעריכת: שלמה בן-מאיר ואיל פאיאנס), תל-אביב תש"ך
 יג' - עמי 615, 123, 117, 98, 74, 47
מגילות גער - ספר זכרון, בוועס אירוס אשלייה
 ח' - עמי 295, 249
 ענין פווייזה: "כיצד ניצל הרב" עמי 110 ואילך
ספר גוזרץ (לייטא) (בעריכת: יצחק אלפרוביץ), תל-אביב 1980
 און (הורם)
קהילת גליאן 1943-1473, מולדותיה וחורבןה, (בעריכת: אשר כורץ), ירושלים תש"ה
 ט' - עמי 424
ספר גניבושוב (בעריכת: דוד שטוקפיש), תל-אביב 1971
 ג' - עמי 301, 299, 297

- 17. בורשצוב

- 18. בז'וני-גריוב

- 19. ביאלה פודלאסקה

- 20. בילסק-פודולסק

- 21. בית"א

- 22. בילגוריי

- 23. בלז

- 24. בנדרי

- 25. ברודז

- 26. בריגל-בז'סקו

- 27. גבוז'דיז

- 28. גונינגד

- 29. גור

- 30. גורודז

- 31. גליאן

- 32. גניבושוב

- ספר זכרון ליהדות גרויביץ** (בעריכת: שמעון קאנץ), תל-אביב תש"ה
 ב' - עמ' 320
 ו' - עמ' 66-65
 י' - עמ' 385
 גראואולין זוכר בז' / ספר זוכר (בעריכת: משה זלצמן - יידיש/ברוך שיין - עברית), תל-אביב תש"ב
 ב' - עמ' 249, 232, 231, 191, 227
 י' - עמ' 231
 יג' - עמ' 111, 61, 26
 ספר גוריינגן (בעריכת: יהודה מארגל), תל-אביב תשמ"א
 (אין חומר)
 ספר דיזאורט (בעריכת: אליעזר אסטרין). תל-אביב 1974
 א' - עמ' 487, 478
 ג' - עמ' 402
 ד' - עמ' 490, 481-480
 לזכר קהילת דבינסק (חוברת הנצחה על ידי חטיבת ביניים "כ"ח" בהדרכת המורה תמר אמרנרטן), חיפה תש"ד
 (אין חומר)
 ספר זומברוביץ/זאמבראוויצער אנדענק בז' (בעריכת: לוש ליבר), תל-אביב תשכ"ח
 ב' - עמ' 789, 90
 ח' - עמ' 813, 464
 י' - עמ' 539, 538, 517, 452
 יג' - עמ' 561, 396, 145-144
 ספר זכרון ליהדות דונאשאראדהאלי (בעריכת: יששכר אברהם אנגל), תל-אביב תשלה
 א' - עמ' 273
 ח' - עמ' 252
 יג' - עמ' 223-222, 198-197, 187-185, 182, 120, 95-92, 66-57, 42-30
 275, 263, 247-246
 ספר זכרון לקדושים קהילת דינוב (בעריכת: יצחק קטה ומשה רנט), תל-אביב תשלי'
 ב' - עמ' 168, 165
 ג' - עמ' 189, 173-170
 יג' - עמ' 128
 ספר דמבלין (בעריכת: דניאל ליבל), תל-אביב תש"ד
 ג' - עמ' 166
 ח' - עמ' 186
 י' - עמ' 166
 ספר דמבלין - מודז'יץ (בעריכת: דוד שטוקפיש), תל-אביב 1969
 ב' - עמ' 446
 ג' - עמ' 499
 יג' - עמ' 236, 139, 139
 ספר זכרון לדוווחובי, בריסלב והשביבה (בעריכת: נתן מיכאל גלבר), תל-אביב תש"ט
 יג' - לוח XII א
 דזינה וקהילות מיוו, דזינסק וליאונפול (בעריכת: מלך ניישטט), תל-אביב תשלי'
 א' - עמ' 192, 190, 108
 ב' - עמ' 232, 158
 ח' - עמ' 130, 125
 יג' - עמ' 116, 100-96
 האראדעס - געשכטע פון א שטוטעל (1942-1142) (מאות: ע' בן עזרא, ישראל אסמאן), ניו-יורק תש"ט
 (אין חומר)
 ספר זכרון לקדושים הורודול (פולין) ולקדושים הכהרים השמאליים (בעריכת: יוסף חיים זבדוביץ), תל-אביב תש"ז
 א' - עמ' 121
 ח' - עמ' 150
 ט' - עמ' 150
 יג' - עמ' 123, 41-40
 ספר זכרון חיבניב וחשביבה (בעריכת: נתן אורטנר), תל-אביב תשמ"א
 א' - עמ' 256
 ג' - עמ' 244
 י' - עמ' 249-248
 יג' - עמ' 187, 52
33. גראוביץ -
 34. גראובילין -
 35. גריידינג -
 36. דיזורת -
 37. דווינסק -
 38. זומברוביצה -
 39. דונסארדזהאלי -
 40. דינוב -
 41. דמבייך -
 42. דמבלין -
 43. דרוותובייך -
 44. דזינה -
 45. הורודץ -
 46. הורודלה -
 47. חיבניב (אוחנוב)

ספר זכרון למחילות ודו-ביבוץ, אנדרייפוב, קלודריה, מישלנייז, שופא (בעריכת:

48. ואדו-ביבוץ -

דוד יעקובוביץ), תל-אביב 1967
ב' - עמ' 185-184, 320, 202
ח' - עמ' 176-177
ו' - עמ' 189
ט' - עמ' 409
י' - עמ' 301, 145, 145

ספר וויטבסק (בעריכת: ברוך קורא), תל-אביב תש"ז

49. וויטבסק -

יכ' - עמי ע' בהקדמה
ירושלים דליתא און קאמפף און אומקומות (בעריכת: מאירק דווארזעעツקי), פריס 1948

50. וילנא -

ב' - עמ' 289, 93-89, 294-289
ג' - עמ' 130, 372, 131-130
ה' - עמ' 30, 31, 30
ו' - עמ' 41, 294
יב' - עמ' 43
יג' - עמ' 52, 79-76, 284, 253, 235, 215-214, 209, 193-192, 172, 150, 483, 481, 447, 445, 379-378, 337, 333, 315, 294, 287

ענין מיחודה: בעייתן חקראים - עמ' 332
ולברות ערינו (בעריכת: שמואל מאיר גשורין), תל-אביב תשכ"ב

51. וולברות -

ב' - עמ' ע"ח-ע"ז
ד' - עמ' פ"ז
ה' - עמ' קס"ז
ו' - עמ' פ"ז-פ"ח
ז' - עמ' קמ"ד, ר"ת
יג' - עמ' קס"ז
וולזין (בעריכת: אליעזר לאונטי), תל-אביב תש"ל

52. וולזין -

ב' - עמ' 585
ה' - עמ' 532
ז' - עמ' 537
יג' - עמ' 150, 281, 637, 522, 470, 434, 404, 361, 360, 333, 333
ב' - עמ' 386, 385, 384, 376, 365, 364, 348
ויליצ'ק-ספר זכרון (בעריכת: שמואל מאירי), תל-אביב תשמ"א

53. וילין -

א' - עמ' 140-138
ז' - עמ' 116-113
יג' - עמ' 92
דאש וויטליך יזכור בז' (הוצאת ארכון יצאי וויסלי בישראל)

54. ויליצ'קה -

[תל-אביב] תשס"א
ב' - עמ' 215
ג' - עמ' 157, 130
ה' - עמ' 146-145, 23-23
ט' - עמ' 206
ויטקה מווובצעק, ספר זכרון (בעריכת: י' רובין), תל-אביב תש"ב

55. ויסליץ -

רבנים: עמ' 142-141
וישגורוד; ספר זכרון לקדושים וישראל שנספו בשואה הנאנצ'ים בשנות 1945-1939 (בעריכת: חיים רבין), תל-אביב תש"א

56. ויסוקה -

א' - עמ' 52
ב' - עמ' 27, 26-24, 27, 29, 28, 52, 62
ג' - עמ' 36, 198
ה' - עמ' 27
ו' - עמ' 30, 29
ט' - עמ' 26, 25
יג' - עמ' 87
וישגבאה פבי שוחטת ואיננה עוז, ספר זכרון (בעריכת: חיים אברמסון), תל-אביב תש"ב

57. וישגורוד -

א' - עמ' 138
יג' - עמ' 140-139
קהילת ונגורוב; ספר זכרון (בעריכת: משה תמרי), תל-אביב תש"א
ב' - עמ' 219
ה' - עמ' 60

58. וישגבאה -

וישגבאה פבי שוחטת ואיננה עוז, ספר זכרון (בעריכת: חיים אברמסון), תל-אביב תש"ב

59. ונగרוב -

א' - עמ' 138
יג' - עמ' 140-139
קהילת ונגורוב; ספר זכרון (בעריכת: משה תמרי), תל-אביב תש"א
ב' - עמ' 219
ה' - עמ' 60

- טרנוב וו. ספר זמורן, (בעריכת: ד"ר אברהם חומט וויסף קורנילו), תשכ"ח
 ב' - עמי 175, 214, 215, 217, 218
 ה' - עמי 232
 י' - עמי 233
 יג' - עמי 74, 135, 168, 180, 196, 280, 288
 תיאור היסטורי לזכר קהילת טאנד וחסיבתה (בעריכת: אברהם פוקס),
 ירושלים תש"ך
 א' - עמי 213
 ג' - עמי 717-716
 י' - עמי 214
 יט' - עמי 203, 218, 210-209, 222-221
- ענין מיהדות: שות' המהרים ברиск בנושאי השואה - בעמ' 89-92
 קורות מקומות לקהילה יהודית טופולצ'אני (בעריכת: יהושע רוברט ביכלר),
 ירושלים תש"ו
 ב' - עמי 69
- קהילות טויז ורמץ - ספר זכרון (בעריכת: מיכאל ולצר-פאס), תל-אביב
 תש"ח
 ב' - עמי 305-303
 יג' - עמי 86, 238, 345, 239
 טאלמיישט - ספר עדות זכרון (בעריכת: שלמה בלונד), תל-אביב תש"ז
 ג' - עמי 196, 184, 197
 ח' - עמי 441
 יט' - עמי 418, 419-422, 427
 פנקס הקהילה טrisk, ספר זמור (בעריכת: נתן ליבנה), תל-אביב תש"ה
 י' - עמי 351
 עיריתנו טרנובה - פרקי זכרון ומגבה (מאთ: ג' בר-צבי, גליה אמת),
 תל-אביב תש"ב
 יג' - עמי 10, 14
 מעבת זכרון לקהילת יאבורוב וחסיבתה (בעריכת: מיכאל בר-לב), חיפה
 תש"ט
 ח' - עמי 137
 יג' - עמי 196
 תולדות יהודינו נאשלו מראשית התישבותם בتوز'ק העיר עד ימי החורבן על
 ידי הנוצרים ורומיים (מאת: משה נתן בן חיים ראמפורט), תל-אביב תש"ג
 ד' - עמי שנ"א
 ספר ירושלב (בעריכת יצחק אלפרוביץ), תל-אביב תש"ד
 (אין חומר)
 ספר ידובנה - היסטוריה זכרון (בעריכת: ועד יוצאי דובנה), ירושלים
 תשמ"א
 (אין חומר)
 יד לידני, ספר זכרון (בעריכת: מרדכי רייכר), תל-אביב תש"ב
 ב' - עמי 785
 יג' - מפותרים בכל הספר
 ספר זכרון לקהילת יוזעפאן ולקדושה (בעריכת עזריאל אומר-למר),
 תל-אביב תש"ה
 א' - עמי 398, 203
 יג' - עמי 111, 131, 207
 לסק. ספר זכרון לעיר ואט בישראל (בעריכת: זאב צורנמל), תל-אביב
 תשכ"ח
 ב' - עמי 527-526, 543-544, 545-545
 ג' - עמי 515-514, 395
 ד' - עמי 542-541
 ח' - עמי 394
 לובוב, אנטיקולופדייה של גלוויות, כרך ד' (בעריכת: נתן מיכאל גלבר), ירושלים
 ותל-אביב תשט"ז
 ז' - עמי 605-604
 ח' - עמי 683, 684
 י' - עמי 624
 יט' - עמי 319, 295, 635, 425, 410, 659-658, 663, 666, 670, 737, 747-737
 לאוישע עיר במושבה ושביגת. ספר זכרון (בעריכת: שאילך - טשרניעזן),
 ישראל 1966
74. טארנוב -
 75. תאשנד -
 76. טופולצ'ני -
 77. טורץ -
 78. טולמאץ' -
 79. טריסק -
 80. טרנובה -
 81. יאברוב -
 82. יאסלו -
 83. יארוסלב -
 84. ידובנה -
 85. ידנייך -
 86. יוזפוף -
 87. לאסק -
 88. לבוב -
 89. לובייך -

- ה' - עמי 225
 ז' - עמי 225
 לובלין, אונציקלופדייה של גלוויות, כרך ה, ירושלים ותל-אביב תש"ז
- ב' - עמי 717
 ח' עמי 730-724
 יג' - עמי 706-695, 587-580, 583, 683
 מן המוצר, זכרונות מימיות תאיימות והשואה בגטו לויז'ן ומוחנות החטאה, ירושלים תש"ט (מאות: יהודה ליב גרשטיין)
 בספר מפוזרים עדויות וסיפורים לרוב על התנהוגותם של יהודים דתיים בימי השואה.
- די געשיכטע פון יידן אין לאדוש אין די יאָרֶן פון דער דיעשעטער יידן איסטרנטונג (בעריכת: ואולף א. אייסנוי), תל-אביב תש"ז
- ב' - עמי 446, 377-374, 169
 ג' - עמי 411-407
 ה' - עמי 311-310
 ו' - עמי 376-375
 ט' - עמי 169-168
 יא' - עמי 274
 יג' - עמי 461, 402, 253
 פנקס לדומיר; ספר זכרון לקהילת לודמיר (ארנון יוצאי לודמיר), תל-אביב תשכ"ב
- א' - עמי 449, 379, 350
 ב' - עמי 505-504
 ג' - עמי 533-532
 י' - עמי 532, 476
 ספר ליאו, געהיליקט דער חרוב געווארעגעער קהילה, (בעריכת: בנים הצעיר), תל-אביב תשכ"א (אין חומר)
- ספר לידא (בעריכת: אלכסנדר מנור, יצחק גנווביץ' (גנו),ABA לנדאנו), תל-אביב תש"ל
 ב' - עמי 273, 272
 יג' - עמי 26, 59, 60, 66, 68, 34, 48, 34, 101, 175, 187, 187, 175
 ספר לינטשיך (בעריכת: יצחק דידיה פרנקל), תל-אביב תש"יג
 ו' - עמי 191
 ט' - עמי 185
 ספר זכרון לקהילת לפנישוק (בעריכת אבנר לויין), תל-אביב תשכ"ט
 ב' - עמי 137, 138, 141
 ג' - עמי 139
 קהילת לפנקי, ספר זפראן (בעריכת: משה זילברמן, משה סילון, יעקב ברגר-תמרי), תל-אביב תשכ"ג
 יג' - עמי 152, 108-106
 ספר זכרון לקהילת מאקו-מוזובייצק (בעריכת: יצחק בראט), תל-אביב תשכ"ט
 א' - עמי 268
 ד' - עמי 260
 ה' - עמי 285, 295
 יג' - עמי 23, 149, 201, 234, 202-201, 240, 257, 286, 303, 317-18, 373, 450
 מאראש-ואשאָר-האַיִי - פרקיס בחולדות היהודים בטראנсильבניה בעת החדשה. (מאות: יצחק פרוי), תל-אביב תש"ז
- ו' - עמי 199
 ח' - עמי 203-208
 מארכולשטי, יד למושבה יהודית בבסאראביה (בעריכת: ליב קופרשיין), מאיר קויטיק), תל-אביב תשלי'ז
 ז' - עמי 424-423
 ספר זיכור מוגלאנצה-בלנדזוב (בעריכת: ישראל זונדרע), תל-אביב תשלי'ב
 ב' - עמי 437
 ח' - עמי 469-468
 י' - עמי 473, 56-55
 יג' - עמי 417-416, 390, 79, 71
 103. מוסטוי-וילקה - מוסטוי-ויאלקה; מאשטי רבתי (ספר זכרון; מאסטוי-וועילקען; יוכורי-בוך) חייה וחורבנה של קהילה יהודית (בעריכת: משה שטרקמן), תל-אביב

- ג' - עמ' 296
 יג' - עמ' 72, 73, 145, 142, 141, 114, 98, 73, 152, 151, 146, 145, 142, 141, 114, 98, 73, 161, 169, 161, 152, 151, 146, 145, 142, 141, 114, 98, 73, 181, 181, 287, 279, 277, 260, 259, 227, 226, 224, 205, 184.
- ספר יזכור מיבנו,CAAרשיינטה וקשיינז** (בעריכת: נחמן בלומנטל, אביבה בן-
- אזר' - (ברושם), תל-אביב תש"א
 א' - עמ' 260
 ב' - עמ' 205, 257, 215, 262, 270
 ה' - עמ' 197, 270
 י' - עמ' 199
 ג' - עמ' 28, 290
- מיינסק עיר ואט: קורות, מעשים, אישים, הו!** (בעריכת: שלמהaben-שווען),
 תל-אביב תש"ה
 יג' - עמ' 69, 81, 547, 145, 142, 620, 672, 675
ספר מיינסק-מויביצק (בעריכת אפרים שדליצקי), ירושלים תש"ח
 ב' - עמ' 392, 406-402, 432
 ג' - עמ' 442
 ה' - עמ' 416
 ז' - עמ' 412
 י' - עמ' 529
- קדושים משיקולץ והשביכה** (בעריכת: שלמה פסטראנק), בני ברק 1970
 (החותומר כולם בהונגרית, ולכן לא נבדק על ידיינו).
- פנקס מלאווע (בעריכת: וועלט - פארבאנד מלאווער יידן)**, ניו-יורק 1950
 ב' - עמ' 103, 403
 ג' - עמ' 405
 יב' - עמ' 400-398
- פנקס נאווארעדאך (בעריכת: אליעזר ירושלמי, דוד כהן, אהרון מירסקי)**,
 תל-אביב 1963
 ב' - עמ' 294
- ספר גובי-טאורג והשביכה** (בעריכת: מיכאל ולצ'ר - פאס), תש"ט
 ט' - עמ' 279-278
- ספר זברון של קדושים עיריתנו סאמושויואר-איילוד והשביכה, ח"ד**
 (בעריכת: מיכאל בר-און, בנימין הרשקביץ), תל-אביב 1971
 א' - עמ' 88
 ב' - עמ' 86-75
 ג' - עמ' 46
 ד' - עמ' 72
 ז' - עמ' 17
 ט' - עמ' 72
- סאנק, ספר זברון לקהילת סאנוק והשביכה** (בעריכת אלעזר שרביט),
 תל-אביב תש"ל
 ד' - עמ' 335
 י' - עמ' 350, 346
 יג' - עמ' 67, 72, 67, 215-214, 215, 220, 237, 340, 641, 624, 323
ספר זיבור לkahילת Sarnei (בעריכת: יוסף קרייב), ירושלים-תל-אביב תשכ"א
 ב' - עמ' 337
 ג' - עמ' 267 (תרחת הכיבוש הסובייטי)
 ד' - עמ' 376-375
 ה' - עמ' 232
 יג' - עמ' 196, 207, 210, 229, 244, 382
קהילת סביסלאו, פלך גודנא (בעריכת: ח' רוביין), תל-אביב תשכ"א
 ר' - עמ' 30
- היה היתה עירית סוויר (בעריכת: הרצל ויינר), תש"ה
 ב' - עמ' 73
 ט' - עמ' 74
- ספר זברון לעשרים ושלוש קהילות שנחרבו באוזור שוינציאן.** (בעריכת:
 שמואל קאנץ), תל-אביב תשכ"ה
 ב' - עמ' 576, 569
 י' - עמ' 1627, 623
 יג' - עמ' 177-176, 723, 702, 839
- פנקס סאקטשעוו** (בעריכת: אברהם שמואל שטיין, גבריאל ויסמאן),
 ירושלים תשכ"ב
- 104. מיכוב -**
- 105. מיינסק -**
- 106. מיאנסק -**
- 107. מישקולץ -**
- 108. מלאהה -**
- 109. נובגורודזק (נובגורודזק)**
- 110. נובי-טארג -**
- 111. סאמושויואר -**
- 112. סאנק -**
- 113. שרני -**
- 114. סביסלאו -**
- 115. סוויר -**
- 116. שוינציאן (שוינציאן)**
- 117. סוכאצוב -**

ב' - עמי 472
 ג' - עמי 394
 ז' - עמי 410
 יב' - עמי 249 ואילך, 675 ואילך.

ספר סוסנובי וחסיביה בזגלמבה (בעריכת: מאיר שמעון גשורי), תל-אביב תש"ד

אי' - עמי 303, 243, 237, 123
 ב' - עמי 302, 246, 156, 154, 238, 128, 248, 237, 169
 ז' - עמי 281
 ז' - עמי 282
 ח' - עמי 238, 213
 ט' - עמי 237
 י' - עמי 249, 150, 150
 יא' - עמי 150
 יג' - עמי 57, 508, 112-110, 511

ספר זכרון לקדושים סוקולי (בעריכת: משה גראסמאן), תל-אביב 1962

ב' - עמי 239, 40
 ג' - עמי 77-76
 ח' - עמי 42
 ז' - עמי 101
 ז' - עמי 181 (למטה)
 ח' - עמי 48
 י' - עמי 107
 יב' - עמי 67-66, 63-62

ספר סוקול, טרטקוף, ורנו סטולינוב וחסיביה (בעריכת: אברהם חומט (כאamura), תל-אביב תשכ"ח)

ב' - עמי 293
 ז' - עמי 251
 י' - עמי 302-301
 יב' - עמי 252-251
 יג' - עמי 181, 128, 93

על חורבותין, טנאנסלאב; דברי עדות. (בעריכת: אמי זייז), תל-אביב תש"א

(אין חומר)

סטולין: ספר זכרון לקהילה סטולין וחסיביה (בעריכת: אריה אבטימי, ווינמן בן צאי), תל-אביב תש"ב

ב' - עמי 214
 ד' - עמי 213-210
 יב' - עמי 227-224

פנקס סטודנטים מלחמת צד"ו (בעריכת: יעקב צודיקער), בוונאצ-איירעס 1974

ג' - עמי 385
 ד' - עמי 384
 ז' - עמי 426-424
 יג' - עמי 498-499

יעירתנו סטפן (בעריכת: יצחק גנו), תש"ח
 (אין חומר)

ואני בגולות סייביר. פרקי זכרונותיו של חייל בצבא האדום וגולת סייביר, בשנות מלחמות העולם השנייה (מאთ: אריה אביב"י), תשמ"ב
 (ספר זה נבדק, למרות, שאנו ספר זכרון לקהלת, מטרת מצואו חומר גם על ההיסטוריה הדתית של פליטוי פולין ולטיא ברוחבי בית המועצות. יש כאן תיאורים על מאבקים לחഷת מזון כשר, שמירות לוח השנה היהודי וכתייתו, זכרון התגים וקיים, ומאמצים לגיבש הווי היהודי דתי בתנאים שונים).

"גיצוצות" לקהילה סיקסא ומהוו אבאווי, טורנה שנדרמו (מאთ: ישראל פליישמן), בני-ברק תש"ב
 ה' - עמי מ"ב

קובץ זכרון לחייב שחרורה בשואה (בעריכת: חיים ברונשטיין), תל-אביב תשל"א

ז' - עמי 108-107, 81

ספר סקאלת (בעריכת: מתתיהו וידנפלד), תל-אביב תש"ח

ג' - עמי 55 (79)
 ד' - עמי 113
 ה' - עמי 51

- 118. סוסנובי -

- 119. סוקולי -

- 120. סוקל -

- 121. סטאניסלאב -

- 122. סטולין -

- 123. סטוק -

- 124. סטפן -

- 125. סייביר -

- 126. סיקסא -

- 127. סקאלאט -

- 128. סקאלת -

129. סקוריאן - ספרי אירופה (בישראל) בלבנה וחורבנה (בעריכת: זאב איגרת), תל-אביב תש"ד
(אין חומר)

130. סקרניויז - ספר סקעריביץ' (בעריכת: יצחק פערלאו), תל-אביב תש"ז
ב' - עמי 580, 523-522
ד' - עמי 465
ה' - עמי 570-568
ט' - עמי 545
כ' - עמי 601
ג' - עמי 152, 175-174, 215, 214, 297, 328, 322, 320, 458, 469
ספר פביאנץ. יזכור בוק פון דער אפריניגנטער קהילה (בעריכת: אברהם וואלף יאסן), תל-אביב תש"ז
ב' - עמי 346, 311
ג' - עמי 220-219, 136
מינו שטעטל פאסטאו (מאות: ישראל רייכל), תל-אביב תש"ז
(אין חומר)

131. פאביאנץ - ספר עדות זכרון לkahilot פיסק-קרליין (כרך א' בעריכת: זאב ריבנוביץ),
(כרך ב' בעריכת: נחמן תמיר), תש"ח
ב' - כרך ב' - עמי 341
ג' - כרך ב' - עמי 320, 336
ה' - כרך א' - עמי 291
כ' - כרך ב' - עמי 320, 329
ז' - כרך ב' - עמי 336
ט' - כרך א' - עמי 291
ג' - כרך א' - עמי 224, 178-174
כרך ב' עמי 350, 336, 287, 252, 242
132. פאסטורוב - ידון פלאק (מאות: שלמה גריינשפן), ניו-יורק 1960
133. פינסק - פנקס פרוזאי והסבירה - עדות זכרון לkahilot שהושמדו בשואה.
(בעריכת: יוסף פרידלנד), הוצאה לאור ע"י ארגון יוצאי פרוזאי והסבירה
בישראל ובארצות-הברית 1983
ז' - עמי 365, 306, 304-303
ח' - עמי 316
י' - עמי 32, 177, 166, 56, 52-51, 42
פירושגי ספר זכרון (בעריכת שלמה בכרך), תל-אביב 1974
ב' - עמי 177
ג' - עמי 186
ח' - עמי 176
י' - עמי 162
ספר פרושקוב, נז"ן והסבירה (העורך הראשי דוד ברודסקי), תל-אביב
ה' - עמי 146
ג' - עמי 21, 21, 72, 66, 83, 139-138, 285
134. פרושנץ - שדרבו ספר זכרון, ל"ג שיטס לחורבנה (בעריכת: שמუון קאנץ), תל-אביב
תשל"ז
ב' - עמי 459
ג' - עמי 376, 48
ספר פשיטליך, מכתב זכרון לkahila יהודית (בעריכת: דוד שטוקפייש),
תל-אביב 1973
ג' - עמי 323
ד' - עמי 271
ה' - עמי 307, 272-271
י' - עמי 103
ספר פשמישל (בעריכת: אריה מנצר), תל-אביב תשכ"ד
ב' - עמי 380
ג' - תצלומי תעוזות ותמונה מפורטים בספר לרוב. 432-381
135. פרוצ'ק - מגילות השואה של קהילת צ'אקובץ הי"ד (מאות: משה עץ-חיים), תל-אביב
תש"ל"ז
ג' - עמי 57

- י' - עמ' 134
 יג' - עמ' 59-58, 133, 136
- ז' כ' פון דער טשעפאנאוער-יידישער קהילה.** ספר ז' כ' פון דער טשעפאנאוער-יידישער קהילה. ספר ז' כ' פון דער ליהדות
צ'חנוב (בעריכת: אברהם ואלף יאסני), תל-אביב תשכ"ג
 ד' - עמ' 314, 21
 ט' - עמ' 314
- צ'חאנוביץ, מוחז ביאליסטוק.** ספר עדות ז' כ' פון (בעריכת: אליעזר לאוני),
 תל-אביב תשכ"ד
 ב' - עמ' 662, 610
 ח' - עמ' 639
 יג' - עמ' 382, 360, 238, 223
- טשענטאכאווער יידן** (בעריכת: רפאל מאהלה), ניו-יורק 1947
 (אין חומר)
- ספר צ'נטוחוב.** פרט א'-ב', אנציקלופדיית של גלויות, ירושלים
 תשכ"ז-תשכ"ט
 יג' - עמ' 498, 419, 172-165, 115-114
- קאלוש, חייה וחורבנה של הקהילה** (בעריכת: שבתאי אונגר), ירושלים תש"ט
 ב' - עמ' 239
 י' - עמ' 239
- ספר קאליש - ברכים א'-ב'**, יצא לאור ע"י ארגוני יוצאי קאליש והסבינה
 בישראל ובארצות הברית, תל-אביב תשכ"ז
 ב' - כרך א' 232, 192, 188
 ח' - כרך א' 184
 י' - כרך א' 201
 יג' - כרך א' - עמ' 278, 189
 כרך ב' - עמ' 114-113, 61, 58
- קמיניץ-פודולסק וסביבתה,** ספר ז' כ' פון ליהדות ישראל בערים:
 קמיניץ-פודולסק, באליין, דונוביין, זאמירוב, זבאגין, מנקוביץ, סמוורץ,
 פראמפוב, קופין, קיטיגורוד, שהשמוד בימי השואה על ידי הנאצים בשנת
 תש"א (בעריכת: אברהם רוזן, חיים שרגא, ברישטיין) תל-אביב תשכ"ה
 יג' - עמ' 183, 81, 46-45
- קאפריש עירותנו** (בעריכת: מרזכי רישפי, ברוך ינוביץ), חיפה תש"ט
 א' - עמ' 361
 יג' - עז' 375-370, 128, 110, 53, 24-23
- קובל,** ספר עדות ז' כ' פון ליהדות שעלה עלייה חופרת (בעריכת: אליעזר
 לאוני), תל-אביב תש"ז
 ג' - עמ' 384-383 (רוסיה)
 ה' - עמ' 420
 ט' - עמ' 413-412
 י' - עמ' 417
 יג' - עמ' 261, 133
- עיפוי מיוחד:** עשרה כתובות שהועתקה מקורות בית הכנסת בו הי
 כלואים היהודים בטרים והוצאתם לחורבנה
- קובנה היהודית בחורבנה** (מאת: ליב גראפונקל), ירושלים תש"ט
 ב' - עמ' 144, 133
 ג' - עמ' 112
 ד' - עמ' 50
 ח' - עמ' 256, 32-31, 3
 ח' - עמ' 113, 4
 י' - עמ' 48, 42-41
 יג' - עמ' 264-263, 247
- אומקומים פון דער יידישער קאונגע** (מאת: יוסף גארה), מינכן 1948
 ג' - עמ' 352-351
 ח' - עמ' 38
 ט' - עמ' 99-98
 יב' - עמ' 298, 279
 יג' - עמ' 336, 144, 112
- ספר קאנזענץ, צוט 27-טן יאר טאג נאך דעם גרויזאמען חורבן פון
 אנדזערער געוועזענער חיים** (בעריכת: ברוך קאפלינסקי), תל-אביב תש"ל
 ח' - עמ' 340
 ט' - עמ' 354, 335

- ו' - עמי 433
 ז' - עמי 355, 358, 358, 358
ספר זפון לקהילת קולומיה ומחביה. (בעריכת: דב נוי, מרדכי שופמן), תל-אביב תשל"ב
- א' - עמי 277
 ב' - עמי 328, 328, 332
 ד' - עמי 130
 ח' - עמי 269-270 (רוסיה)
 ט' - עמי 321
 י' - עמי 321
 ג' - עמי 114, 131, 273, 321, 338, 339-338
פנקס קלאמי (בעריכת שלמה בילק), ניו-יורק תש"ז
- ר' - עמי 270
 ט' - עמי 270
 י' - עם, 169, 420
בית קומראן (מאთ: ברוך ישר (שליכט), ירושלים תשכ"ט
- ב' - עמי 171
 ח' - עמי 171
קהילת קוגן בפריזחה וחורבנה (בעריכת: מי גלברט), תל-אביב תשכ"ח
- א' - עמי 522
 ב' - עמי 544
 ד' - עמי 490
 ג' - עמי 244, 252, 295, 302, 309, 641-640, 620-609
מגילת קאסאו (מאთ: יהושע גערטנער), תל-אביב תשמ"א
 (אין חומר)
- קורליין, קארעלישט** - חייה וחורבנה של קהילת יהודית (בעריכת: מיכאל לצלר-פאס), ישראל תש"ג
- ה' - עמי 215, 30, 238
 ט' - עמי 30, 238
 י' - עמי 30, 237, 30
 ג' - עמי 26, 136
- ספר קילץ. תולדות קהילת קילץ מיום חוסדה ועד חורבנה** (ארגון יצאי קילץ בישראל), תל-אביב תש"ז
- ה' - עמי 238
 י' - עמי 242
גייטו קישינוב (מאთ: דוד דורון), ירושלים תש"ז
- ז' - עמי 111, 120-117
 י' - עמי 97-98. ד', י"ז.
- קלובוצק: א-שפאציד איבערן שטוטל** (מאთ: זיגג ברקוביץ), שטוקהולם תשמ"א
- ג' - עמי 44
- קלוז-קולזיבאך - זברון נצח** לכהילה הקדושה קולוז'בר-קלאוזיברג (מאთ: שלמה זמרוני, יהודה שוורץ), החצאתה בה"ס "יבנה", חזירה תשכ"ח
- ו' - עמי 7, 52
 י' - עמי 538
- ספר קראקא, עיר ואם בישראל** (בעריכת: אריה באומינגר, מאיר בוסאק, תנן מיכאל גלבר), ירושלים תש"ט
- יא' - עמי 412
- ספר קראשניך** (בעריכת: דוד שטוקפיש), תל-אביב תש"ג
- ב' - עמי 227, 228-227, 281-280, 323, 416, 420-419
 י' - עמי 231
 ג' - עמי 50, 313-310, 311, 440, 368, 222-220
 נ' - עמי 50, 310, 222-220, 311, 440
תל-אביב תשלו
- א' - עמי 292-291, 213, 477
 ב' - עמי 279-278, 275, 448, 299-298
 ג' - עמי 220-219
 ח' - עמי 172
 ט' - עמי 314
 י' - עמי 304

154. קולומיה -

155. קולומיה -

156. קומראן -

157. קוגן -

158. קוסוב -

159. קורליין -

160. קילץ -

161. קישינוב -

162. קלובוצק -

164. קראקוב
 (קראקא)

165. קראשניך -

166. קרייביץ -

- פנקס קורמניץ, ספר זכרון** (בעריכת: אברהם שמואל שטיין), תל-אביב תש"ד
 ה' - עמי 237
 י' - עמי 266-264 (ארון מגוולי ספר תורה), 342
רוזשקביץ, ספר זכרון (בעריכת: מרצבי רבינzon, ישראל רובין, בכלל
 אייזטונ), תל-אביב תש"ג
 (אין חומר)
- ספר זכרון לקהילות רדיוחוב, לפאצין והשביבה** (בעריכת: אליקים גצל
 קרסל), תל-אביב תש"ד
 א' - עמי 87, 210
 ב' - עמי 77, 182
 ד' - עמי 349
 ה' - עמי 201
 י' - עמי 183
- ספר זכרון לקהילה רדיימן** (בעריכת: גרשון הל), אנציקלופדיה של גלוויות,
 תל-אביב תש"ה
 י' - עמי 320 וואילך
 יג' - עמי 363-361 (ערשתער בארכיטקט קיין ארץ ישראל וען חורבן
 רדיימן)
- רובנה ספר זכרון** (בעריכת: אריה אבטחיה), תל-אביב תש"ג
 ד' - עמי 577-576
 ה' - עמי 547-546
 יג' - עמי 361, 265, 224, 91
ספר זכרון רוזוואודם והשביבה (בעריכת: נחמן בלומנטל), ירושלים תשכ"ח
 ה' - עמי 258-257 (שיר)
 יג' - עמי 253
- יחסות רומניה במאבק על הצלחה** (מאות: תיאודור לביא), ירושלים תשכ"ה
 ה' - עמי 27, 29
 י' - עמי 167
 ט' - עמי 150
- ספר זכרון קדושים ווטקובה וזבלס, מזור מרמורש, שניספו על ידי הצבא
 הנאצי וערשו החונגרים, בשנות השואה תש"ה-תש"ה, חי"ד** (בעריכת: י"צ
 מושקוביץ), תל-אביב תשכ"ט
 ה' - עמי 46
 יג' - עמי 15, 33
- רטגה, סיורה של קהילה יהודית שהושמדה** (בעריכת: נחמן תמייר), בחוצאת
 ארגון יוצאי רטגה בישראל, תל-אביב 1983
 ח' - עמי 164, 163
 י' - עמי 251, 203, 181, 167
 יג' - עמי 146
- ספר ריטובה, גלעד לזכר עירנתנו** (בעריכת: אלטר לויטה), תל-אביב תש"ה
 ח' - עמי 186, 180-1, 172, 179
 י' - עמי 175
 ז' - עמי 176
 ט' - עמי 191, 172
- ספר זכרון לקהילות רםברטוב, אוקוניג, מילוסנה** (בעריכת: שמעון קאנץ),
 תל-אביב תש"ד
 (אין חומר)
- פנקס שאבלוי - יומן מגיטו ליטאי (1944-1941) (מאות: אליעזר ירושלמי),
 ירושלים תש"ה**
 ג' - עמי 200-188
 ח' - עמי 308, 307
 יג' - עמי 411-407, 225
- ספר זכרון לקהילות שדרישצה והשביבה** (בעריכת: בנימין חרובי), תל-אביב
 תש"ל
 ב' - עמי 48, 42
 ז' - עמי 54
 ט' - עמי 17
 י' - עמי 50
- זכרון שלונגי. גודלה וחורבנה של ירושלים דבלקאו**, (בעריכת: דוד א'
 רקנאטי), תל-אביב תש"ב
 א' - עמי 315-314, 311
 ב' - עמי 315, 295
- 167. קרמניץ -
 168. רוזשקביץ -
 169. רדיוחוב -
 170. רדיימן -
 171. רובנה -
 172. רוזוואודם -
 173. רומניה (כללי) -
 174. רוסקובה -
 175. רטגה -
 176. ריטובה -
 177. רםברטוב -
 178. שאבלוי -
 179. שדרישצה -
 180. שלוניקי (סלאלוניקי) -

ה' - עמ' 276
ט' - עמ' 282

שפולה - מסכת חי הימודים בעיירה (מאח: דוד כהן), תשכ"ה
(אין חומר)

- 181. שפולה -

עוז

מצב לימודי השואה באוניברסיטאות ישראל - תשמ"ד (1984-1983)

כדי לברר את היקף לימודי השואה באוניברסיטאות ישראל ואת הלקח של אוניברסיטות בר-אילן במסגרת זאת, מקיים המכון לחקר השואה מאז תשמ"ד סקר של הקורסים הנוגעים במוסדות להשכלה גבוהה. להלן תוכנות הסקר לשנים תשמ"ד ותשמ"ה.

האוניברסיטה העברית

שם תלמידים	המחלקה	שם'	שם'	שם'	שם'	הנושא	הምרצה
15	יהודיות	יהודיות זמננו, מ"א	שנתו (2 ש"ש)	סמינריון	סיעור	אנטישמיות אירופית מ-1819 ועד ימינו	פרופ' י. גוטמן
לא דוח	יהודיות	יהודיות זמננו, מ"א	שנתו (2 ש"ש)	סמינריון	שיעור	יהודי צפון-אמריקה והמורח והיכן במהלך מלחמות העולם	ד"ר מ. אבטבול
45	יהודיות	יהודיות זמננו, מ"א	שנתו (2 ש"ש)	סמינריון	שיעור וסמינריון	צורות התנגדות יהודית במהלך מלחמות העולם והשואה	פרופ' י. גוטמן
14	יהודיות	יהודיות זמננו, מ"א	שנתו (2 ש"ש)	שיעור וסמינריון	שיעור וסמינריון	בעיות נחרחות בתולדות השואה (שיטות מחקר ותכנון מתקן)	פרופ' י. באואר
30	יהודיות	יהודיות זמננו, מ"א	שנתו (2 ש"ש)	שיעור וסמינריון	שיעור וסמינריון	העולם החופשי והיהודי באירופה הנאצית בעת השואה	פרופ' י. באואר
20	יהודיות	יהודיות זמננו, מ"א	שנתו (2 ש"ש)	שיעור וסמינריון	שיעור וסמינריון	הפרט והכלל בשואה - היבטים פיסיולוגיים וההיסטוריים	פרופ' י. באואר פרופ' ה. קלין
12	יהודיות	יהודיות זמננו, מ"א	שנתו (2 ש"ש)	שיעור וסמינריון	שיעור וסמינריון	עקרות, תלישות וועואה - נושאים בספרות היהודית בת זמננו	ד"ר ס. אזרחי
17	יהודיות	יהודיות זמננו, מ"א	שנתו (2 ש"ש)	שיעור וסמינריון	שיעור וסמינריון	מבוא לשואת יהודי אירופה	פרופ' י. גוטמן
-	ההיסטוריה של עם	ישראל, ב"א	-	-	-	(בשבטון)	ד"ר או"ד קולקה

אוניברסיטת חיפה

שם תלמידים	המחלקה	שם'	שם'	שם'	הנושא	הምרצה
לא דוחות	ההיסטוריה של עם	ישראל, ב"א	סמסטריאלי (4 ש"ש)	לא דוחות	הישוב היהודי בא"י ושוואת יהודי אירופה (חלק א)	ד"ר י. גלבר
לא דוחות	ההיסטוריה של עם	ישראל, ב"א	סמסטריאלי (4 ש"ש)	לא דוחות	מעצמות המערב וגולן היהודי אירופה בתקופת השואה	מר א. כוכבי
לא דוחות	ההיסטוריה של עם	ישראל, ב"א	סמסטריאלי (4 ש"ש)	לא דוחות	חיי היהודים ותנועות ההתנגדות בתקופת מלחמת אירופה 1944-1939	ד"ר א. כהן
לא דוחות	ההיסטוריה של עם	ישראל, ב"א	סמסטריאלי (4 ש"ש)	לא דוחות	ספרות בצל מלחמות העולם השנייה	פרופ' א. ירושע
לא דוחות	ההיסטוריה של עם	ישראל, ב"א	סמסטריאלי (4 ש"ש)	לא דוחות	הישוב היהודי בא"י ושוואת יהודי אירופה (חלק ב)	ד"ר י. גלבר
לא דוחות	ההיסטוריה של עם	ישראל, ב"א	סמסטריאלי (4 ש"ש)	לא דוחות	מדיניות כלכלת ותברוא ברמניה 1919-1954	פרופ' ב. ואנו
לא דוחות	ההיסטוריה של עם	ישראל, ב"א	סמסטריאלי (4 ש"ש)	לא דוחות	תגובהו של ארה"ב ובריטניה וועלותיה נגד חורפתן והריפותם כלפי היהודים, הייעות הראשונות על השמדה, והחשודה וניסיונות ההצללה	מר א. כוכבי

אוניברסיטת תל-אביב

שם הרצאה	הנושא	סוג הרצאה	שם השיעור	משך השיעור	שם המוסד	מספר התלמידים
גב' ד' פורת	תגבור יהודית אירופית למדיניות הריך השלישי כלפיהם בתקופת השואה	שיעור	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	היסטורייה של עם ישראל, ב"א	100
גב' ד' פורת	הדרךobilography (4 קבוצות)	תרגיל	סמסטריאלי (1 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25x4
ד"ר ר' צויג	העולם אחרי השואה	תרגיל	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25
גב' ד' פורת	הסוכנות היהודית, בריטניה והשואה	תרגיל	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25
ד"ר ר' צויג	דיפלומטיה של רצח עם	תרגיל	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25
ד"ר ע' מלצר	יהודי פולין ערב השואה	תרגיל	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	25
ד"ר ש' קרקובסקי	התפתחון הסופי במצרים אירופה	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	30
ד"ר ש' קרקובסקי	היזדרנות והמחתרת בשנות השואה בפולין	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	30
פרופ' ד' קארפי	פרקם בתולדות היהודים בתקופת השואה	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	30
פרופ' ד' קארפי	התארגנות של יהודים בארכזות הכבשות בתקופת השואה	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	היסטוריה של עם ישראל, ב"א	20
פרופ' א' טל זל	המכונים המדועים לחקר שאלת היהודים בתקופת הנאצים	סמינריון	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה של עם ישראל, מ"א	היסטוריה של עם ישראל, מ"א	30
פרופ' שי פרידלנדר	הריך השלישי והיהודים	שיעור	סמסטריאלי (4 ש"ש)	היסטוריה כללית, ב"א	לא דוחה	

אוניברסיטת בר-אילן

שם הרצאה	הנושא	סוג הרצאה	שם השיעור	משך השיעור	שם המוסד	מספר התלמידים
גב' ח' אשכלי	יהודי אירופה בתקופת השואה (קבוצה א)	הרצאה	שנתית (2 ש"ש)	תולדות ישראל	תולדות ישראל	55
גב' ח' אשכלי	יהודי אירופה בתקופת השואה (קבוצה ב)	הרצאה	שנתית (2 ש"ש)	תולדות ישראל	תולדות ישראל	45
ד"ר ד' מכמן	העמידה היהודית בתקופת השואה	הרצאה	שנתית (2 ש"ש)	תולדות ישראל	תולדות ישראל	35
ד"ר ד' מכמן	הגירה יהודית תחת חשלטון הנאצי	תרגיל	שנתית (2 ש"ש)	תולדות ישראל	תולדות ישראל	20
ד"ר ד' מכמן	مناقנישיות לשואה (קבוצה א)	הרצאה	שנתית (2 ש"ש)	תולדות ישראל, לימודי יסוד	תולדות ישראל, לימודי יסוד	55
ד"ר ד' מכמן	مناقנישיות לשואה (קבוצה ב)	הרצאה	שנתית (2 ש"ש)	תולדות ישראל, לימודי יסוד	תולדות ישראל, לימודי יסוד	60
ד"ר מ' מנעל	הגות יהודית על השואה	הרצאה	שנתית (2 ש"ש)	פילוסופיה יהודית, לימודי יסוד	פילוסופיה יהודית, לימודי יסוד	50
ד"ר צ' בכרז	הזיקה בין לאומיות ואנטישמיות באבן החדש	סמינריון	שנתית (2 ש"ש)	מושפעות לתולדות ישראל והיסטוריה כללית, ב"א ומ"א	מושפעות לתולדות ישראל והיסטוריה כללית, ב"א ומ"א	15
ד"ר ח' יעוז	ספרות השואה בעברית	הרצאה	שנתית (2 ש"ש)	חינוך וספרות עברית	חינוך וספרות עברית	35
ד"ר ח' יעוז	ספרות השואה ודרבי הוראתה	סדרנה	שנתית + (2 ש"ש)	השתלומות מורים	השתלומות מורים	לא דוחה

אוניברסיטת בן-גוריון

מספר התלמידים	שם הסוגור	משך הלימודים	שם השיעור	סוג השיעור	הנושא	המרצה
20	מכון ללימודי השואה, ב"א	1948-1941	סמסטריאלי (4 ש"ש)	שיעור	האנטישמיות המודרנית במרכז אירופה	פרופ' י. אופנהיים
20	מכון ללימודי השואה, ב"א	2000-1984	סמסטריאלי (4 ש"ש)	סמינר	מגמות בפרטן הבעה היהודית בrix שלישי	פרופ' י. אופנהיים

האוניברסיטה הפתוחה

מספר התלמידים	שם הסוגור	משך הלימודים	שם השיעור	סוג השיעור	הנושא	המרצה
72	DIR. ד. מכמן, י. ויצ. ג. גרייף,	1984-1980	2 סמסטרים (15 ש"ש)	שיעור ותרגיל; לימוד עיוני בתוכנות (1800+ עם) + סרטים וימי עיון	תקופת השואה, בימי שואה ופקודה (קורס כולל על תולדות י. באומל (מתגררים)	

מגב לימודי השואה באוניברסיטאות ישראל תשמ"ה (1985-1984)

האוניברסיטה העברית

שם ההוראה	הנושא	שם השיעור	משך השיעור	המספרה	שם התלמידים
דר' ס' אשחים	תרבות וימנאר	פרוטומינרין	שנתי (2 שיש')	12	הסטורייה כללית, ב"א
דר' מ' צימרמן	היטלר	פרוטומינרין	שנתי (2 שיש')	29	הסטורייה כללית, ב"א
דר' ס' אשחים	נאציזם בהיסטוריו-גרפיה	סמינריון	שנתי (2 שיש')	10	הסטורייה כללית, מ"א
פרופ' ז' שטרנהלט	מבוא היסטורי למיליטיקה של אמנגו	שיעור	שנתי (4 שיש')	120	מדעי המדינה, ב"א
פרופ' ש' אהרוןסון	מבוא היסטורי לפוליטיקה של אמנגו	שיעור	שנתי (4 שיש')	180	בודאי-המודינה, ב"א
דר' א' מרגלית	קיי יסוד: בוחנות ההיסטוריה האטיאו-סוציאלית הנאצית והתגובה היהודית עליה	שיעור	שנתי (2 שיש')	20	יהודיות אמנגו, מ"א
פרופ' ז' בראור פרופ' י' גוטמן	שיטות מחקר ותיכני מחקר בתולדות השואה	סמינריון	שנתי (2 שיש')	30	יהודיות אמנגו, מ"א
דר' א' מרגלית	הירוח ונסיבות הצלחה מארצאות השלטון הנאצי	שיעור	שנתי (2 שיש')	15	יהודיות אמנגו, מ"א
פרופ' י' גוטמן פרופ' ז' בראור	מחנות ריכוז נאצים והיהודים בהם	שיעור	שנתי (2 שיש')	12	יהודיות אמנגו, מ"א
דר' ד' עופר	השלוב והשואה	שיעור	שנתי (2 שיש')	10	יהודיות אמנגו, מ"א
פרופ' ז' קלין	הפרט והכלל בשואה - היבטים פיסיקולוגיים	שיעור	שנתי (2 שיש')	10	יהודיות אמנגו, מ"א
דר' ז' כהן	יהודוי צרכט בתקופת השואה	סמינריון	שנתי (2 שיש')	18	ההיסטוריה של עם ישראל, ב"א
ד"ר ר. ויסטריך	בויות נבורות בתולדות יהודי מרכז אירופה בעשורים 1948-1918	סמינריון	שנתי (2 שיש')	5	ההיסטוריה של עם ישראל, מ"א
דר' א' קלקה (שבתוון)	ההיסטוריה של עם ישראל	-	-	-	-

אוניברסיטת חיפה

שם ההוראה	הנושא	שם השיעור	משך השיעור	שם התלמידים
פרופ' ז' גלבר	השיטות החשאי עם חביריטים בתקופת מלחמה"ע-ה-2	שיעור	(2 ש"ס)	20 הטיבת למדוי השואה, ב"א
פרופ' ז' גלבר	השואה והיהודים שאירת הפליטה באירופה לאחר 1948-1944 (חלק א)	שיעור	(2 ש"ס)	20 חייבה למדוי השואה, ב"א
ד"ר א' כהן (חלק א)	אומות אירופה "השאלת היהודית" בתקופת מלחמה"ע	סמינר	(2 ש"ס)	20 חייבה למדוי השואה, ב"א
ד"ר ז' וגנר	תפיסת השלטון בגרמניה ע"י האצ"ם	שיעור	(2 ש"ס)	20 חייבה למדוי השואה, ב"א
מר' א' כוכבי	העולם המערבי והיהודים בתקופת השואה ואחריה	שיעור	(2 ש"ס)	15 חייבה למדוי השואה, ב"א
פרופ' ז' גלבר	השלוב וشارית הפליטה באירופה לאחר השואה 1948-1944 (חלק ב)	שיעור	(2 ש"ס)	20 חייבה למדוי השואה, ב"א
ד"ר א' כהן	אומות אירופה "השאלת היהודית" בתקופת מלחמה"ע (חלק ב)	סמינר	(2 ש"ס)	20 חייבה למדוי השואה, ב"א

אוניברסיטת תל-אביב

אוניברסיטת בר-אילן

שם הרצאה	שם השותף	שם השיעור	שם השיעור	שם הרצאה	שם הרצאה
דר' מ' מנטל	הגות יהודית על השואה	שנורי (2 ש"ח)	שנורי (2 ש"ח)	פרקם בספרות השואה	דר' ח' יעוז
דר' ח' יעוז	היגון וסתורת עברית, ב"א	סמסטריאלי	שיעור (2 ש"ח)	היסטוריה כללית, ב"א	פרופ' נ' בכרך
פרופ' נ' בכרך	ארופה בשנים 1945-1918	שנורי (2 ש"ח)	שיעור (2 ש"ח)	גמינה מבסמרק עד הווטלר	פרופ' צ' בכרך
פרופ' צ' בכרך	היסטוריה כללית, ב"א	שנורי (2 ש"ח)	שיעור (2 ש"ח)	המשרים חוטטוליסטיים במאה ה-20	פרופ' צ' גברך
פרופ' צ' גברך	היסטוריה כללית, ב"א	שנורי (2 ש"ח)	שיעור (2 ש"ח)	וותרי אירופה בתקופת השואה (2 קבוצות)	כב' ת' אשכלי
כב' ת' אשכלי	תולדות ישראל, ב"א	שנורי (2 ש"ח)	-	(שבתו)	דר' דן מכמן
דר' דן מכמן	תולדות ישראל	-	-		

האוניברסיטה הפתוחה

מספר	שם התלמידים	שם המוסגרת	שם השיעור	שם סוג	נושא	הברצה
90	(בשתי קבוצות א - ב' מספטמבר 1984-1985-וני 1985; ב - מפברואר 1985-ינואר 1986)	כ"א	שבתי (15 ששי)	שיעור ומי עין	שיעור וריגול, לפוד, עכבי בחברים (1800 עמ) + סרטים	בימן שואת פוקודה דר. ד. מכמן י. ו. גריין י. בזומל (מחברים)

סמנה הקיבוצים

מספר	שם התלמידים	שם המוסגרת	שם השיעור	שם סוג	נושא	הברצה
80	לימודי השואה	שבתי 15/16 (הקורס נתנו ב-4 קבוצות, כל קבוצה בת 20 אש)	שיעור	שיעור	השואה	גב נ. קרן

מפעולות המכון

המכון למחקר השואה

א. המכון, הנהלתו ועובדיו

המכון למחקר השואה הוקם בשנת 1979 מתיוך צרוף של קתדראות אקדמיות לחקר השואה שהוקמו באוניברסיטה, עם הקמתו, מונה פרופ' נתנאל קצברג, פרוטקטור, המנכ"ל במכון למחקר השואה בישראל, וניג אוניברסיטאית בראשון לציון. במיעוט שיל ז' ושם, לעומתו, מנהל המכון באפריל 1983 צורף ד"ר דן מכון, מרצה בכיר לתקופת השואה במכון ורבך טוואל, ומנהל, למראיו הפעולות המכון. שתי חוקרות הגב גודי באטמל (כיהה) והרבך רבקה קובלר, עבדו על פרויקטים לחקירת ההיסטוריה הדתית בשואה במסורת המכון. רבתת פעולות המכון משותפת עם המכון לחקר יהדות הגולה, שהוקם בראשית שנות השבעים, ומתמקד בחקר תולדות יהודו. אירופה במאה העשרים. המכון זה עובדים ד"ר ייודה בראנגר (יהודית ורמניה בין שתי מלחמות העולם), ד"ר יוסף קרנגאל (יהודית אוסטריה), בין שני מלחים (העולם), הגב פיניה מיילש (הזרחות פולין) בתקופת השואה). מר דוד פרקש (מכتب הרשות העולמית) למכינות מציאות וספרות משהפין (המאיכירה, נב ציפוי ברמן, הספרן; מר מנעם אלדר). בששת תשל"ח הוקם המכון במכון ד"ר חנה גוז, מרצה-ביבריה תולדות השואה בתום התיכון, ומתקרך החיוויי. ובראשו עומדת ד"ר חנה גוז, מרצה-ביבריה במכון לחייב ולספרות עברית. אל המכון מנסנת גם קתדרה לחקירת הhabits הפסיכו-חברתיים של השואה, ובראשו עומד פרופ' שמאי דיזידסן מן המכון לחקר שעבודה. סוציאלית ובית-החולמים "שלוחות". בשנת תשל"ו עטרו המכון גם הרב יושיסקי, לשעבר הרב הראשי של קייפטאון ומקיר יהודות הונגריה, הוא יוסוף בתכני היחסים הדתית בעשיה 1938-1950. המכון לחקר השואה הינו אייטר-דיסציגלינאי, לו המלה שמייצגים בה שניא האוניברסיטה, הרקיטו, הדיקאים של הפיקלאות למדעי היהדות, למדעי הרוח, למדיינית החברה, ראיון הממלכות לתולדות ישראל ולהיסטוריה כללית, וכן המכון ומכלואו.

ב. פרויקטים מחקריים המתבצעים במכון

להלן רשימת הפרויקטים המתבצעים כולם במכון לחקר השואה, ותיאורם בקיצור.

1. סקר תמציע על חיים דתיים בשואה המציג זכרון לתקנות (ואיתות מחקר בתשל"ז) – סקר זה, הנמשך כבר שניםים ותיכ, נערך בשיתוף עם המכון לחקר יהדות הולנד עד היום בסקרים 250, ספרי זכרון, והמציג בהם נream וסוג לפ' 13. נושאים דוח בינויים מוגזרים, בגלויו.

2. ברטסת רבנים אישים מרכזים חיי עליים בשואה (תש"מ) – פרויקט זה נCOND כמצרך לראי של סקר ספרי זיכרון. תמציע אדרות דמיות אלה רישום בברטסט נפרdot, כן נקבעו עובדי המכון האחרים, למסור מידע דומה מortho הפרויקטם שלם. כך מקוים אלו ייצר במשך שנים וחומר עזיר לחקר על מגוון רחב של אישים דתיים, נטענים הביגראפים ופעולותיהם בשואה.

3. היהים דתיים – מידע מאוסף דבורי'קי (תשמ"ה) – במסגרת זאת מרכז החומר על היהים דתיים בשואה המכוב באוסף יהודיאנות שעשו תלמידיו של פרופ' מ. דבורי'קי אל, והנמצא ברשות המכון. במקורה של עדיות עלות ערך מודיע נעשה מאפס לאחד את המראויים (אם עודם בחיים), ולהוסיף מידע נוסף. עד כה נבדקו 100 יהודיות.

4. תפילה וקיוט למען קרבנות השואה בתקופת השואה ולאחריה (תשמ"ד) – רוכזו תפילות וקיוטים שלחו בדורותיו של יהודו האצוי, בעלות החפשי בעת השואה, ובתקופה שלאחר החואה. חומר נאסף מתוך פרטומים שונאים ומשאלן יהופץ בין רגניות. הוא מודר בברטסט מוגזרים וווכה עתיה לניתוח היסטורי. בכוונה המכון לפרסום את החומר בספר (תשמ"ה).

5. סקר תמחשبة הדתית על השואה (תש"י) – הסקר בא לרכיב מאמריהם הנוגעים בהגות דתית על השואה. עד היום בדקנו כ-20 כתבי עת, חלקים בעברית ומורכבים באנגלית, ועוד כ-25 ייסקרו. מעל 160 מאמריהם צולמו וקורטלו.

6. מדריך לחומר ארכיאוני על היהדות הדתית בתקופת השואה (תש"ל) – בפרויקט זה נסקור ארכיאיניהם של מוסדות דתניים מרכזים בישראל, שבתוכם חומר על היהדות הדתית בשואה – הרכבות הריאית ואגדות ישראל, המזרחי והופעל הדתי ועוד. הסקר החל במכון לחקר יהדות גולגולת, במקורה של פרופ' ולק. "קרן זיכורי" מימן חלק ניכר מהפרויקט. הטיפול ביחסו התעכב במשך שנים מיסיבות של פרישת עובדים ומחלות. לאחרונה הושלים עיבוד החומר, והוא יופרסם בה-בשות תשמ"ג. – פרויקט ש metauto לעיר ריכוז של חומר שיאפשר מחקר על תנונות נטעות. דתיות בשואה (תש"ה) – פרויקט ש metauto לעיר ריכוז של חומר שהתרמקדות היא בבני-עקבא, השומר הדתי ובח"ד. העבודה תישא בשלבים – לפי ארצות והתרמקדות היא בבני-עקבא, השומר הדתי ובח"ד. העבודה תישא בשלבים – לפי תנונות נטעות.

- 8 חתמים הדתיים תחת שלטונו הנאצי – מוחקרים ומקורות (תשמ"ג) – ספר ובו שישה מאמרי יסוד וכ-150 מקורות מבארים על היבטים שונים של החווים הדתיים תחת השלטון הנאצי.

9 עיבוד החומר בשלב מתקדם, וכן מקומות לסייעו בשעת תשמיין.

10 אסטו וינגורט (תש"י"ד) – המכון קיבל בהשאלה ארכינו פרט של הרב ד"ר שי וינגורט ז"ל משווימי, אשר היה פעיל בחצצת יהודים בתקופת השואה. החומר ממון ומקוטלג במכון. החומר אינו מומן לחקרם, אבל דרישות המשפחה.

11 היחספעה של הרשות השוואת האמינותה של התלמידים עם ניצולי השואה ועם הצלב היהודי (תש"ב) – ד"ר על מחקר זה מובא במאמר אחר בגלוון.

12 היחספעה האורתודוקסית בגרמניה בין שתי מלחמות עולם (תש"ט): הפרסיקט מבוצע במכון לחקיר יהדות הגולה תוך שימוש עם המכון לחקיר השואה. תחילתו נבדקו כל גלויות העיתון חמוץ של היידות האורתודוקסית "דר איזראלי" לשנים 1919-1938. בהמשך נבדקה עיתונות קהילתיות ברמניה (חקלאות ורטמברג, ליפציג, הנובר-בראונשווייג). כמו כן נבדק עיתונות חמוץ של יהודים הליברלים במינאי. המימיכאים רשם וקבעו, שיטת הסידור וגושאיו יפרנסו בע"ג ב글ינו דר' יוזה שע"ב "שב" שמשם בסיס למחקר מיקן, שייכתב על ידי דר' יוזה בן-אנבר תקל מומינאים שלו במאמר "אגמונת איגוד ווילג" בירחות החרדיות בוגמיה בענינים 1934-1935. המתרפרם בגלינו זה, בעת עטוק דר' בן-אנבר ביחסו מאפרים וספרים על הרכבת הליברלית בוגמיה ביו שתי מלחמות העולם, והדברים היוו השתית להרצאה בכנס הביליאומי של המכון לחקיר השואה.

13 היחספעה האורתודוקסית באסטריה בימי מלחמות העולם (תשמ"ח) גם פרויקט זה מבוצע במכון לחקיר יהדות הגולה, תוך שימוש המכון לחקיר השואה. עד כה רכז חומר רב מהארכין הכללי למלודת העת (בירושלים), הארכין לחקיר החיוות, בית התפוצות תל-אביב), הספרייה הלאומית (ירושלים), הספרייה הלאומית של אוסטריה (וינה) ספריית וינר (אנגרסלייט גל-אביב). כמו כן נערכה פעלת ראיון והקלטה של 23 אנשים, וורכה גם ספרות משנה.

14 קרו הייכו לתרבות יהודית" בניו-יורק הכיר בחשיבות פעולות המכון ונתן לו מענק לשנתיים עבור מסgotת מסוימת של תכניות המוקר 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8.

ג. המדור להעמקת תודעת השואה בתחום החינוך והמחקר החינובי

ההמדור הוקם בשנת תשמ"ה. הוא נמסר למורים ולתלמידים בספר שראה השווה בתי-הספר העולמי-יסודים. ספר-עד להראות ספרות השווה בתי-הספר על המתקורר ותפקידם בלילה זה). כן התקיימים מכון לחקיר השאה. יוסי עין בנסוא "ווראות ספרות השואה בבית החינוך". השתתפו מורים לספרות שעלו חלק בניסוי. המדור החל בבעלות ראיין יונילקה. קראות הויזאיה לאו של ספר-עד נסי. ובראינטה עם סופרים עבריים שעשו בת השאות.

ד. הקתדרא ע"ש אלי ויזל למחקר הטרואומיה הפסיכו-חברתית של השואה

תקתדרה זו מסונפת למכוון לחקר השואה, ובראשה עומדת פרופ' שמאלי דווידסון. בראשות ח. קתנודרא ייינטו קורס בוגושא הטריאומה הפיסיוכו-חברתית של השואה (בבית-הספר לעובדה סוציאליות) מתקיים שני פרויקטים מוחשיים: 1. חקר המכשפות של אrouse-חיים ותמייה חברתיות במולך זיהיהם של נצורים שואה; 2. ההשפעה שלחוויות השואה על ילדים ונכדים במשפחות ניצולי השואה.

ה. ימי עיון

המכונן מקרים מודעתה מספר מי עיון. לקרה אים התקין הגליל, החל ב-19, בטבע, מקרים המכונן בכישרונותם של תלמידות ישראל וההיסטוריה. ככלות, המדריך השאלות מורים והמחלקה להכרשות מורים. יום עיון למורים בהיסטוריה ובספרות. בשנת תשמ"ה היה הנושא – "ארבעים שנה לאמר השאנר" והשתתפו פרופ' צ' בכרך, פרופ' מ' ברוואר, פרופ' קצברג, ד"ר מכמן וד'ר צ' עזע. בתשע"ז הנושא הוא חינוך ווראה לאמר השאנר ובשתופים פרופ' זילק, פרופ' צ' בכרך, פרופ' מ' סמידע, פרופ' ד' המכמן, ד"ר ח. יעו'ו ודר' א' מוגנסטן.

卷之三

ט' טעון בין-מחקרים אחד מהחקרים שבסוגרת זהה שלוש שנים מקיים חמכון סמינר בין-מלקטני לוחקרים ולתלמידים מתקדים. היסטריה היסטוריה יהודית, פסיכולוגיה - דבר שני, פסיכיאטריה, פלוסופיה יהודית, ספרות). לאחר מכן נזכר הדש לנושא ודור טכניים, כוונן "ההמודדות עם השואה בציונות עגנון", "הרב ויינאגדל פולקלורי וראשי"

ג. פרסומים

- המכון פרסם עד כה את הספרים והחוברות הבאים:
1. N. Katzburg, *Hungary and the Jews*, Bar-Ilan University Press, Ramat-Gan, 1981.
 2. נ. קצברג (ערוך), פדרו: הגלה בימי שואה - מקורות ומחקרים, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"ג.
 3. ח. עוז (עורכת), פרקי שירות וטיפורה בשואה השואה, (עממיך).
 4. ח. עוז (עורכת), מאמריהם על ספרות השואה, (עממיך).
 5. ח. עוז, הוראת נושא השואה - שירה, מוזיקה ומחזה, (תשמ"ה).

ה. הספריה

למכון לחקר השואה ולמכון לחקר יהדות הגולה ספריה מושתפת, שבה בששת אלפיים ספרים. מטרת הספריה לשמש בעיקר לתוקרי המכון. לצד רכישת שוטפות המוגבלת בהיקפה ישן, תרומות שוטפות של ספרים - מהספריה המרכזית של האוניברסיטה, ממכון ליאו בק בירושלים, ותרומות מיוחדות, כגון מבית לוחמי הפלמ"ה ומצד גורמים פרטיים.

ה משתתפים בחוברת

ד"ר יהודית בן אבון – חוקרת במכון לחקר יהדות הגולה באוניברסיטת בר-אילן, חבר בוועדת המשותפת הישראלית-גרמנית לדיקת מקומות של היהודים ותולות יהודית גומינית בגרמניה ומקומו של גומיניה בספריה הלימוד בישראל; מתמחה בתולדות יהודית גומינית במהלך המלחמה.

ד"ר זוֹן מַכְבּוֹן – מרכז המכון לחקר השואה ומכון לחקר יהדות הגולה; מרצה בכיר לתקופת השואה במלחה לנולדות ישראל באוניברסיטה בר-אילן; ראש צוות פיתוח הקורס "בימי שואה ופוקודת" באוניברסיטה הפתוחה; מומחה בתולדות ותקופת השואה ובתולדות יהודיה ההולנד ולגנדה יהודית-צדורה-באמדן – חוקרת במכון לחקר יהדות הגולה באוניברסיטה בר-אילן; גיישה עבדה דוקטור על "הצללים וישראל של הילדים הפליטים היהודיים מאירופה בארכזות-חבריה בשנים 1945-1938"; ראש צוות מחקרת של הקורס "בימי שואה ופוקודת" באוניברסיטה הפתוחה; מומחה בסוגיות הקשורות בחיים דתיים בתקופת השואה.

ד"ר חנה ייָוָ – מומצת בিירה בית-הספר לינוק באוניברסיטת בר-אילן; ראש המדור להעממת יהודית השואה בתחום החינוך והמחקר החינוכי" במכון לחקר יהדות הגולה וראש "הממר לחקר הספרות היהודית ולאנתרופולוגית" במכון קורצויי, שבאוניברסיטת בר-אילן; מתמחה בפונדייה של הוראת הספרות וחקר ספרות יהודית.

ד"ר זבילה דור-שב – מרצה בכיר בבית-הספר לחינוך באוניברסיטת בר-אילן, ומנהלו לשעבר, מומחה בפסיכולוגיה-חברתית.

פֿנִינָה מַיּוֹלִישׁ – חוקרת במכון לחקר יהדות הגולה באוניברסיטה בר-אילן, מוסמכת המתמחה בספרות עברית באוניברסיטה בר-אילן, מומחה בתולדות יהודיה פולין.

KESHEV

Studies & Sources

Bar-Ilan University

KESHEV

Studies and Sources

Institute of Holocaust Research
Bar-Ilan University

*The Leona and Arnold Finkler Institute
of Holocaust Research*

supported also by
The Abraham and Eta Spiegel Family Foundation
Chair in Holocaust Research
The Pynhas Brener Chair in the History of
European Jewry During the Holocaust
and
The Elie Wiesel Chair of the Holocaust and
its Socio-Psychological Implications

CONTENTS

Page		
Dan Michman	- "Keshev" - International Conference on "Religious Jewry and Religious Thought During and After the Holocaust"	Eng. II III
Yehuda Ben-Avner	- Trends of Unification and Division in Orthodox Jewry in Germany 1934-1935	V
Dan Michman	- The Jewish Council in the Lodz Ghetto	V
Judy Tydor-Baumel	- Prayers and Fast Days in the Free World During the Holocaust	V
STUDIES		
Hanna Ya'oz - Zecharia Dor-Shav	- Two Sources Concerning the Churches in Palestine and their Reaction to the Information on the Destruction of the European Jews - A Special Prayer for Yom Kippur 5703 (1942), The Hague (Holland) - A Certificate for "Hatan Thora" and "Hatan Bereshith" in the Bergen-Belsen Concentration Camp, Tishri 5705 (1944) - An Article Describing the Protest Meeting for the European Jews in Jerusalem, 29.11.1942	RESEARCH PROJECTS
Penina Meizlish	- "The Influence of Teaching the Holocaust upon the Empathy of Pupils Towards the Jewish People in Their Travail and Towards the Victims of the Holocaust - "Religious Life During the Holocaust as Reflected in Memorial Books of Jewish Communities"	VII VII
INFORMATION		
ACTIVITIES OF THE INSTITUTE	- Courses on the Holocaust at Israeli Universities - 1983/4, 1984/5	IX XI

Published by El-Ot Elkana

Cover Design: Hella Hartman

"Keshev"

Research of the Holocaust period has developed greatly during the past few years. Various periodicals and research series serve both the academic community and interested parties, a fact which leads one to ask what is innovative about this publication whose first issue is presently in the hands of the reader.

Already at the end of the 1950's the Bar-Ilan University curriculum included an academic course on the History of the Jewish People During the Holocaust, a fact singling it out among Israel's various institutions for higher education, none of which offered a similar course. Prof. Mark Dworzecki who for many years taught the subject at the Bar-Ilan University, contributed much to deepening Holocaust awareness among both teachers and students alike. He initiated various projects such as the extensive interviewing of survivors by students and the organization of annual lectures held in connection with the 10th of Teveth, the "General Kaddish Day"¹. Nevertheless Holocaust research developed slowly at Bar-Ilan University and was not directed by an official body. Research was carried out in part by the Institute for Research on Diaspora Jewry headed by Prof. Joseph Walk, and was dependent, for the rest, upon researcher initiatives. It was only in 1979, through the generous contributions of several individuals, that the possibility of creating an interdisciplinary institute of Holocaust research within the university became a reality.

Six years after that Institute's inception and with the development both of its position and of various projects being carried out under its auspices it is felt that the time is ripe for issuing a periodical. The publication's purposes are twofold: a) to describe the activities, research and others, being carried out within the framework of the Institute of Holocaust Research in particular and in Bar-Ilan University in general; b) to serve as a focal point for a specific and worthy field which has not received adequate attention in general Holocaust research – that of religious Jewry (in the broad sense) and its problems.² Although we have set ourselves this double goal it is not to be viewed as an unbendable framework. We will be happy to contribute towards the development of Holocaust research in general and this forum is therefore open also to researchers from outside Bar-Ilan University and to any worthy studies on the Holocaust and its antecedents.

"Out of the depths have I cried unto thee, O Lord, Lord hear my voice, let thine ears be attentive (Heb: "Kashuvot") to the voice of my supplications" (Psalms 130:1-2). This verse came to mind when choosing a suitable name for this periodical, as parts of it have already been used in literature on the Holocaust³. "Keshev" is also the Hebrew acronym of the lengthy title "Collection of Studies and Sources edited by the Institute of Holocaust Research at Bar-Ilan University".

This issue is a first step, and as in all first steps there is always an element of doubt regarding its continuation. On the occasion of this journal's publication Prof. E. Rackman, the President of Bar-Ilan University wrote us the following:

"We are grateful to the honorable benefactors who enabled our Institution to devote efforts to research and study included in the mitzvah "Thou shalt not forget". I wish to express my special thanks to Mr. Arnold and Mrs. Leona Finkler who gave their name to our institute of Holocaust research, to Mr. Abraham and Mrs. Eta Spiegel who established the chair of Holocaust research, to Rabbi Pynhas Brenner of Venezuela and to the author Elie Wiesel who enabled us to establish additional chairs bearing their names".

We wholeheartedly uphold the president's words. Similarly we hope, that a broad public will be interested in our activities. Only with the backing from both sides will we have a solid basis for the continuation of both our activities and "Keshev".

International Research Conference on "Religious Jewry and Religious Thought during and after the Holocaust"

The research of religious Jewry and religious thought has not yet received adequate attention in Holocaust research. Therefore the Institute of Holocaust research in cooperation with "Yad Vashem" has decided to hold an international conference on that topic.

The conference will be held between June 16-19, 1986 and over 40 lecturers from Israel and abroad will participate. Lectures will be held on the following topics:

- a. Basic problems of research
- b. Religious Jewry in Germany
- c. Religious daily life under Nazi rule
- d. Religious leadership
- e. Reaction and action in the free world
- f. The Surviving Remnant
- g. Religious thought and problems of faith during and after the Holocaust.

Interested parties who wish to obtain the complete program of the conference which will be published in May, should contact the Institute of Holocaust Research, Bar-Ilan University, Ramat-Gan 52100.

1. Several of the lectures delivered in this framework were published by the University; see: M. Eliav (ed.), *Studies in the Holocaust Period*, Bar-Ilan UP, Ramat-Gan 1979.

2. See D. Michman, "Research on the life of the Religious Community Under Nazi Rule", *Historiography of the Holocaust Period*, Yad Vashem Publications, Jerusalem, 1986 (forthcoming).

3. For example: Rabbi Ephraim Oshri, *Responsa "Out of the Depths"*, New York, 1949-1975.

**Trends of Unification and Division in Orthodox Jewry in Germany 1933
(summary)**

Yehuda Ben-Avner

The Hitler regime in Germany created the need for a united Jewish front which help the community to resist persecutions. Within orthodox Jewry this need caused discussion, dispute and negotiation. However, the different factions could not effectively work together because of deep differences in their religious outlook. Main points of division were: (1) whether religious Zionism was in accordance with Torah law; one be a member of an organization which also has irreligious members; (3) can a cooperative effort between the religious and irreligious factions of the community be successful. This article deals with these controversies, as expressed in letters and publications of the German orthodox community.

The Jewish Council in the Lodz Ghetto (summary)

Dan Michman

The Jewish Council in Lodz was headed by Mordechai Haim Rumkowski, one of the controversial leaders of the Holocaust period. This article tries to make a distinction between the moral and the historical evaluation of Rumkowski. First of all our attention is given to the development of the German conception of Jewish representation from 1933 until 1944. Afterwards the background of Rumkowski's activities is analysed: the example of Jewish leadership under Nazi rule he could have used as a guiding line - but were in fact unsuitable; the reasons for his appointment; and the conditions in the ghetto from its inception up to the end (in 1944). Finally the author focuses on Rumkowski's personality. The conclusion is, that although Rumkowski was a ambiguous person, this was not something extraordinary in ghetto life. As a leader he tried to do the maximum to navigate "his" people through the storm, and used for this purpose even morally prohibited methods. When he failed to save even his own brother from deportation, he drew the conclusion about the deportation (although he could have saved himself). This fact proves that his behavior had stemmed from his strong belief in the correctness of his policies. Thus the historical verdict has to blame the Germans for creating an impossible situation which drove people like Rumkowski to try the most negative ways in the hope of getting the Jewish community through the hell.

Prayers and Fast Days in the Free World During the Holocaust (summary)

Judith Tydor-Baumel

Prayers and fasts were traditional Jewish religious responses to moments of crisis. During the Holocaust this was specially true. Many special prayers were written and said and were held. In our research we collected prayers from the Free World, from which one can learn about empathy and identification with the victims of Nazi persecution. We found 37 such prayers, 35 special ones and two traditional with a special status for this period. Their origin is from Great Britain, Ireland, the United States, Australia, Switzerland and Eretz-Israel. From the viewpoint of the character of the prayers and fasts and information upon which they were founded, the period 1933-1945 should be divided into the following sub-periods: (a) until World War II (1933-1939) with two main waves - in 1933 and 1938; (b) the first years of world war II (1939-1942); (c) the years when information about the "Final Solution" was available (1942-1945); (d) the end of the war and liberation (1945).

The diverse religious groups and sections within religious Jewry did not cooperate in writing joint prayers even during this terrible period. However, because of the use of traditional prayer formulas a general uniform character of prayers and fast days did exist. Special events and the main places of danger during this period are reflected in

prayers, although it was not meant to use prayers as a means of transmitting information. Main elements in the contents of the prayers were: faith in G'd; the wish for understanding between peoples; repulsion of war; the hope for ever-lasting peace; request for shelter for refugees; rehabilitation of those wounded by German bombardments; rest in peace for the dead; blessings for soldiers and governments of the Allies; and mainly - prayers and requests for the murdered Jews and for those who were still in danger of persecution.

Although no common prayer existed and no world-wide cooperation among leaders of the different religious movements was obtained, still the many special prayers and fasts which were held meant a deep expression of Jewish unity.

RESEARCH PROJECTS

"The Influence of Teaching the Holocaust upon the Empathy of Pupils Towards the Jewish People in their Travail and Towards the Victims of the Holocaust" (summary)

Hanna Ya'oz and Zecharia Dor-Shav

This is a continuous research project designed to test the empathy of Israeli pupils towards the Jewish People in their travail - generally through history and particularly towards Holocaust victims. Studying the Holocaust literature was found effective in increasing the specific empathy towards Holocaust victims in one group only - girls whose "before" score was below the median for the total sample. Additional findings show the girls are more empathic than boys (as also they are more empathic generally) towards the Jewish People and specially towards victims of the Holocaust. Furthermore, pupils of the religious school system were more empathic towards Holocaust victims than pupils of the general school system. Conversely, pupils of the general school system showed more general empathy than did pupils of the religious schools. Finally, general empathy and Jewish empathy were more harmonious (higher positive correlation) among pupils of the religious school system than among the pupils of the general schools.

"Religious Life During the Holocaust as Reflected in Memorial Books of Jewish Communities" (summary)

Penina Meizlish

Since the end of World War II, about 1000 books in commemoration of the communities destroyed by the Nazis ("Yizkor Bicher") were published. The main purpose of these books is the perpetuation of the memory of the no longer existing communities. They contain an abundance of material which may be useful to the Holocaust researcher, on condition that he is aware of the limitations of this literature. Some of the main limitations are specified in the article.

In order to learn about religious life during this period, we have ported out and classified pertinent material from 181 of these books (up till now). The material was classified under thirteen main subjects:

- a. Praying and observance of festivals by individuals;
- b. Praying and observance of festivals by groups or communities;
- c. Observance of religious precepts ("mitzvot ma'asiyot"), like ritual slaugthering, ritual baths etc.;
- d. Rescue of religious objects (books, Torah scrolls etc.);
- e. The attitude of Germans to religious Jews;
- f. Rabbinical responsa;
- g. Uprisings, escape, partisans, heroic events;
- h. Religious education and studies;
- i. Desecration of religious objects;
- j. Faith, conversion;
- k. Religious youth;
- l. Rabbis;
- m. Original documents;

The second part of the article contains a list of the 181 books which were checked by us, with a specification according to subjects.

ACTIVITIES OF THE INSTITUTE

The Institute of Holocaust Research

A. Personnel

The Institute of Holocaust Research was founded in 1979 as a result of combining a number of chairs of Holocaust Research which existed at the University. At its inception Prof. Nathaniel Katzburg, Full Professor in the Department of Jewish History and Bar-Ilan representative in the advisory committee of Yad Vashem, was appointed chairman. In April 1983 Dr. Dan Michman, Senior Lecturer for the Holocaust period in the Department of Jewish History, joined the Institute's staff as coordinator of the projects. The staff of the Institute consists of two researchers - Mrs. Judith Baumel (Senior Researcher) and Mrs. Rivka Knoller. Many of the Institutes' projects are carried out in conjunction with the "Institute for Research on Diaspora Jewry", founded in the early 70's and dealing primarily with the history of European Jewry during the 20th century. On the staff of this Institute are Dr. Yehuda Ben-Avner (German Jewry between the two World Wars); Dr. Joseph Karmiel (Austrian Jewry between the two World Wars); Mr. David Farkas (the correspondence of Rabbi Samson Rafael Hirsch); Mrs. Penina Meizlish (Polish Jewry during the Holocaust). The two institutes share a library and secretariat (Sec.: Mrs. Tzippi Berman; Librarian: Mr. Menachem Eldar). In 1985 A division for "Deepening Holocaust Consciousness in the Field of Education and Educational Research" was opened at the Institute under the direction of Dr. Hanna Yaoz, Senior Lecturer in the School of Education.

Also connected with the Institute is the "Chair of the Holocaust and its Socio-Psychological Implications" held by Prof. Shammai Davidson of the Department of Social work and "Shalvata" Hospital. In 1986 our staff will be augmented by Rabbi J. Dushinsky, former chief Rabbi of Capetown and researcher of the History of Hungarian Jewry. He will deal with aspects of religious life in Hungary during 1938-1950.

The Institute of Holocaust Research is interdisciplinary; its board of directors include the president of the University; the Rector; the Deans of the Faculties of Judaic Studies, Humanities and Social Sciences; the heads of the departments of Jewish and General History; the Chairman of the Institute and its coordinator.

B. Projects being carried out in the Institute

The following is a short list and description of the projects presently being carried out in the Institute of Holocaust Research.

- 1 Survey of the Information on Religious Life During the Holocaust found in Memorial Books for Communities - "Yizkor-Bicher" (research began in 1983). This survey carried out in cooperation with the Institute for Research on Diaspora Jewry, has been in progress over 2 1/2 years. Some 250 memorial books have been surveyed up to the present and the material found there has been divided into 13 categories. A progress report appears in this issue.
- 2 Card Index of Rabbis and Central Religious Personages Active During the Holocaust (1984) - This project arose as an outgrowth of the Memorial Book survey. Material on religious personages was listed in a separate card index; Institute workers were asked to supply similar material regarding their projects. We hope that within a reasonable period of time we will be able to create an aid to researchers containing material on the biography and activities of religious figures during the Holocaust.
- 3 Religious Life During the Holocaust - Information from the Dworzecky Collection (1985) - In this framework material on religious life was collected from the testimonies written down by students of the late Prof. Dworzecky, which are to be found in the Institute. In cases of testimonies of particular value efforts have been made to locate the interviewees (if still alive) in order to add material to the testimony. Some 100 testimonies have been checked.
- 4 Prayers and Lamentations in Memory of Holocaust Victims (During and After the

Holocaust) (1984) - Prayers and lamentations written under nazi rule and in the free world during the Holocaust and in the post-Holocaust period have been collected. The material was found in various publications and through a survey conducted among Rabbis, and after cataloguing, is now undergoing historical analysis. The Institute intends to publish the material.

- 5 Survey of Religious Thought on the Holocaust (1984) - The survey registers various articles dealing with religious thought vis à vis the Holocaust. Some 20 periodicals in both English and Hebrew have been surveyed and it is planned to survey an additional 25. Over 160 articles have been photocopied and catalogued.
- 6 Guide to Archival Material on Religious Jewry During the Holocaust (1977) - In the framework of this project the archives of major religious institutions in Israel containing material on religious Jewry during the Holocaust, have been surveyed. They include the Chief Rabbi, Agudath Israel, the Mizrachi and the Hapoel Hamizrachi, the Religious Kibbutz Movement etc. The survey was begun in the Institute for Research on Diaspora Jewry under the guidance of Prof. Joseph Walk. The Memorial Foundation for Jewish Culture covered a major portion of the expenses. Due to personnel changes and illnesses of staff members the material was dealt with only peripherally for several years. In recent months the volume has been completed and it will hopefully be published during 1986.
- 7 Religious Youth Movements During the Holocaust (1985) - The purpose of this project is to gather material leading to a study of religious youth movements in various European countries during the Holocaust. As a first step we are concentrating upon Bnei Akiva, Hashomer Hadati and Bachad. Work will be done in stages by country and by youth movement.
- 8 Religious Life under Nazi Rule - Studies and Sources (1983) - a book containing six basic articles and some 150 annotated sources on various aspects of religious life under nazi rule. The project is in an advanced stage and it is hoped that it will be completed by 1986.
- 9 The Weingort Collection (1984) - the Institute received on loan the private archives of the late Dr. S. Weingort of Switzerland who was active in the rescue of Jews during the Holocaust. The material is indexed and catalogued in the Institute and as per the families request is not open to researchers yet.
- 10 The Influence of Teaching the Holocaust upon the Empathy of Pupils Towards the Jewish People in Their Travail and Towards the Victims of the Holocaust (1982) - A report on this project appears elsewhere in this issue.
- 11 Orthodox Jewry in Germany between the Two World Wars (1980) - This project is being carried out under the auspices of the Institute for Research on Diaspora Jewry in conjunction with the Institute of Holocaust Research. As a first stage the major orthodox-German newspaper, "Der Israelit" of the years 1919-1938 was surveyed. Later the local communal newspapers (of Württemberg, Leipzig, Hannover-Braunschweig) were surveyed. Data were listed and indexed. Methods of registration and topics will hopefully be published in the second issue of "Keshev". The material will serve as a basis for a comprehensive survey to be written by Dr. Yehuda Ben-Avner. Partial results have been included in his article "Trends of Unification and Division in Orthodox Jewry in Germany in the years 1934-1935" appearing in this issue. At present Dr. Ben-Avner is collecting articles and books on Liberal rabbis in Germany between the two World Wars, and the material will serve as a basis of a paper to be presented at the Institute's International Conference.
- 12 Orthodox Jewry in Austria between the Two World Wars (1985) - This project is carried out under the auspices of the Institute for Research on Diaspora Jewry in conjunction with the Institute of Holocaust Research. Up to the present much material has been collected from the Central Archives for the History of the Jewish People (Jerusalem), the Archives for Research on Zionism (Beth Hatefutot, Tel-Aviv), the National Library (Jerusalem), the National Library of Austria (Vienna), the Wiener Library (Tel-Aviv University). Similarly 23 persons have been interviewed and secondary materials have been collected.

The Memorial Foundation for Jewish Culture supports the Institute in carrying out projects 1, 2, 3, 4, 5 and 8 within a joint framework.

C. The Division for Deepening Holocaust Consciousness in the Field of Education & Educational Research

The division was created in 1985. Materials for teaching literature about the Holocaust in High Schools were published and distributed to teachers and students in schools who participated in the survey conducted by Drs. Yaoz and Dor-Shav (a report of which appears in this issue). Similarly the Institute hosted a study day on "Teaching Holocaust Literature in High Schools" attended by literature teachers who had taken part in the survey. The division has begun interviewing authors towards the goal of publishing an additional teaching aid containing interviews with Hebrew authors who are Holocaust survivors.

D. The Elie Wiesel Chair of the Holocaust and its Socio-Psychological Implications

The chair is affiliated to the Institute of Holocaust Research and headed by Prof. Shammai Davidson. Under its auspices a course on the Socio-Psychological Trauma of the Holocaust is given at the School for Social Work. Similarly two research projects are going on: (1) The meaning of life experiences and social support in the lives of Holocaust survivors; (2) The impact of Holocaust impressions on children and grand-children in families of Holocaust survivors.

E. Study Days

The Institute holds three annual study days.

On the occasion of the 10th of Teveth (the General Kaddish Day), the Institute in conjunction with the Departments of Jewish and General History and the Division for Teacher-training, holds an annual study-day for teachers of history and literature. In 1984 the topic was "40 years after the Holocaust" and speakers included Prof. Z. Bacharach, Prof. M. Breuer, Prof. N. Katzburg, Dr. D. Michman, Dr. H. Yaoz. In 1985 the topic was "Education and Teaching in Light of the Holocaust" and participants included Prof. J. Walk, Prof. Z. Bacharach, Prof. M. Schmid, Prof. D. Landau, Dr. D. Michman, Dr. H. Yaoz and Dr. A. Morgenstern.

For the past two years the Institute of Holocaust Research held study days in Adar in memory of David Asael, one of the leaders of the Mizrachi in Hungary. In the framework of these study days lectures have been given on Religious Zionist youth movements during the Holocaust and on the Palestine Office in Budapest during the Holocaust.

For the first time in 1985 a study day in Yiddish was held in conjunction with the Rina Costa Chair on the occasion of Holocaust Memorial Day, 27 Nissan. Among the participants were Prof. D. Noy, Prof. Y. Rothenberg (Brandeis University), the singer Nehama Lipschitz, Prof. E. Weiner and Dr. D. Michman. In 1986 the study day will be devoted to the writings of Emmanuel Ringelblum.

F. The Interdepartmental Seminar

For the past three years the Institute has hosted an interdepartmental seminar for researchers and advanced students. Among the lectures given were surveys on the situation of Holocaust research in various disciplines (General History, Jewish History, Psychology – the second generation, Psychiatry, Jewish Philosophy and Literature). Afterwards more specific topics such as Treatment of the Holocaust in S.J. Agnon's writings and Rabbi Weisman's activities during the Holocaust were covered.

G. Publications

The Institute has published the following books & pamphlets:

- 1) N. Katzburg, *Hungary and the Jews*, Bar-Ilan UP, Ramat-Gan 1981
- 2) N. Katzburg (ed.), *Pedut - Rescue during the Holocaust: Sources and Studies*, Bar-Ilan UP, Ramat-Gan 1984
- 3) H. Yaoz (ed.), *Poetry and Prose on the Holocaust*, 1983
- 4) H. Yaoz, *Articles on Holocaust Literature*, 1983
- 5) H. Yaoz, (ed.), *Teaching the Holocaust – Poetry, Prose and Plays*, 1985

H. The Library

The Institute of Holocaust Research and the Institute for research on Diaspora Jew a common Library containing over 6.000 volumes. The purpose of the library is the Institute's researchers.

Apart from routine acquisitions which are limited in their scope, there are dona books from the central university library, the Leo Baeck Institute in Jerusalem and donations from Ghetto Fighters House and private contributions.

Contributors

Dr. Yehuda Ben-Avner – Researcher at the Institute for Research on Diaspora member of the joint Israel-German Committee checking the role of Jews and History in German school books, and the role of Germany in Israeli school specializes in twentieth century German-Jewish History.

Dr. Dan Michman – Coordinator of the Institute of Holocaust Research and the I for Research of Diaspora Jewry; Senior lecturer on the Holocaust period Department of Jewish History, Bar-Ilan University; Project Director for the Devel of the course "In Days of Holocaust and Reckoning", Everyman's University; spe in history of the Holocaust period and the history of Dutch and Belgian Jewry.

Judith Tydor Baumel – Researcher at the Institute of Holocaust Research, I University; submitted doctoral dissertation on the "Rescue and Resettlement of the Refugee Children in the USA 1938-1945" to the Department of History, B University; head of teaching staff of the course "In Days of Holocaust and Reck Everyman's University; specializes in problems of religious life during the Holoca

Dr. Hanna Yaoz – Senior lecturer in the School of Education, Bar-Ilan University of the Division for Deepening Holocaust Awareness in the Field of Educational Research at the Institute of Holocaust Research; Head of the Divis Research on Literature of the Holocaust and Subsequent Period at the Kurtzweil I of Bar-Ilan University; specializes in methodics of teaching literature and resea Holocaust literature.

Dr. Zecharia Dor-Shav – Senior Lecturer in (and former Head of) the School of Edu Bar-Ilan University; specializes in Social Psychology.

Penina Meizlish – Researcher at the Institute for Research on Diaspora Jewry, E University; M.A. degree from the Department of Hebrew Literature, Bar-Ilan Uni specializes in the History of Polish Jewry.